



Bursalı Mahmûd Âgâh/Nâsîh'ın Telife Dönüşen Tashihleri: Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlîd*'i Örneği*

Sadık Yazar**

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received

23 Haziran / June 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted

18 Temmuz / July 2025

ATIF© Yazar, Sadık. "Bursalı Mahmûd Âgâh/Nâsîh'ın Telife Dönüşen Tashihleri: Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlîd*'i Örneği". *Yazmabilim* 1/1 (Eylül 2025): 91-155.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, sadik.yazar@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8029-5723

Makaleyi okuyup kıymetli eleştirilerini esirgemeyen Ali Yıldız, Gülşah Coşkun, Hicret Osta, Muhammed Emir Tulum, Numan Sabit Karali, Seyfullah Koşmaz, Şeymanur Ata, Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Volkan Arslan'a teşekkür ederim.

Yazar bu makale için çıkar çatışması bildirmemiştir.

Özet

Bu çalışma, İstanbul doğumlu olup hayatının önemli bir kısmını Bursa'da geçiren Mahmûd Âgâh/Nâsîh (1243–1325/1827–1907) adlı bir müstensih ve musahhihin yazma ve matbu metinler üzerinde gerçekleştirdiği tashih faaliyetlerini ele almaktadır. *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı derleme türündeki eserinin yanı sıra bazı Türkçe metinler üzerinde yaptığı tashihleri günümüze ulaşan Mahmûd, makalede bir müdahaleci bir müstensih ve musahhih olarak incelenmektedir. Çalışmada tespit edilebilen tüm tashihleri göz önünde bulundurulmuşsa da Şemseddin Sivasî'nin *Mevlid*'i ile Abdî mahlaslı bir şairin *Nev-zuhûr* adlı manzumesi üzerindeki tashihleri merkeze alınarak değerlendirme yapılmış; diğer eserlerdeki tashihlerine ise dolaylı olarak atıf yapılmıştır.

Makale, yazma kültüründe nüshaların durağan bir yapı arz etmediği, aksine matbaa geleneğinden farklı olarak çok yönlü dönüşüm ve müdahalelere açık olduğu ön kabulünden hareketle, tashih faaliyetlerini bu dönüşümün temel unsurlarından biri olarak ele almaktadır. Bu çerçevede istinsahın doğasına ilişkin teorik bir zemin oluşturulmakta; ardından Mahmûd'un tespit edilebilen tashih faaliyetleri genel hatlarıyla tanıtılmaktadır. Söz konusu iki eser üzerinde yaptığı tashihlerin kapsamı, yöntemi ve gerekçeleri metin içi örneklerle birlikte analiz edilerek belirli başlıklar altında tasnif edilmektedir. Bu süreçte özellikle “sebeb-i taşhîh” ve “ifâdetü'l-muşahhîh” gibi yan metin/ana metin dışı (paratext) türündeki ifadeler birincil kaynak olarak kullanılmış, doğrudan metin üzerindeki müdahaleler de göz önünde bulundurulmuştur.

Çalışmanın sonuç bölümünde Mahmûd'un tashihleri, İslam ve Osmanlı yazma kültürü bağlamında değerlendirilmiş; söz konusu faaliyetler matbaa kültüründeki tashih pratikleri ile karşılaştırılarak bunların istinsah geleneğiyle olan ilişkisi ortaya konmuştur. Ayrıca Mahmûd'un müdahaleleri, Osmanlı telif geleneğinde “diliçi çeviri” kapsamında değerlendirilebilecek bir tür yeniden yazım ve metin tenkidi pratiği olarak da yorumlanmıştır. Sonuç olarak, Mahmûd'un sadece imla veya anlam düzeyinde değil, aynı zamanda üslup ve estetik kaygılarla da metne müdahalede bulunduğu, bu yönüyle klasik musahhih rolünü aşarak müellif kimliğine yaklaştığı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Mahmûd Âgâh/Nâsîh, Tashih, Musahhih, Yazma Kültürü, İstinsahın Doğası, Müstensihlerin Müdahaleleri

Bursali Mahmûd Âgâh/Nâsîh's Emendations as Authorship: A Case Study of Shams al-Dîn Sivasî's *Mevlid*

Abstract

This study examines Mahmûd Âgâh/Nâsîh (1243–1323/1827–1905), who was born in Istanbul and spent a significant portion of his life in Bursa, as a musahhih (textual corrector) and an interventionist copyist through his editorial work on both manuscript and printed Turkish texts, in addition to his compilation titled *Sübhatü's-Sâlikîn*. While he corrected numerous texts -including many works by İsmâil Hakkı Bursevî, whom he considered his spiritual guide- the article focuses specifically on his emendations of *Mevlid* by Shams al-Dîn Sivasî and the *Nev-zuhûr* poem by a poet using the pen name Abdî. Although other correction efforts are mentioned as supporting references, the analysis centers primarily on these two examples, examining their discourse and interventions in detail.

Adopting the premise that manuscript culture does not present a static textual tradition, but rather one open to transformation in purpose, form, and content—unlike the print tradition—this article situates emendations as a central aspect of such transformations. The study first establishes a theoretical framework concerning the nature of manuscript transmission (istinsah) and the dynamics of textual change, and then identifies and introduces Mahmūd's editorial practices. It subsequently categorizes and analyzes his emendations in terms of scope, methodology, and motivation, supported by textual examples. While paratextual elements such as "sebeb-i taṣḥīḥ" ("reason for correction") or "ifādetü'l-muṣaḥḥih" ("statement of the corrector") serve as primary sources, the actual editorial interventions are also directly examined and thematically classified.

In the extended conclusion, Mahmūd's editorial interventions are contextualized within Islamic and Ottoman manuscript culture. His work is compared to the textual correction practices in the print tradition, and interpreted as a form of intra-lingual translation and critical edition, characteristic of the Ottoman authorship tradition. Ultimately, it is argued that Mahmūd's interventions went beyond orthographic or semantic corrections to include stylistic and aesthetic considerations, suggesting that he transcended the classical role of a muṣaḥḥih and moved toward the role of an author in his own right.

Keywords

Mahmūd Āgāh/Nāsīh, Emendation (Tashih), Corrector (Musahhih), Manuscript Culture, Nature of Transmission (Istinsah), Scribal Interventions.

من التصحيح إلى التأليف: تصحيحات محمود آگاه/ناصح البورصوي في منظومة شمس الدين السيواسي في مولد النبي (صلعم)

الموجز

يهدف هذا البحث دراسة ما قام به الناسخ والمصحح المدعو محمود آگاه/ناصح (ت. 1243-1325هـ/ 1827-1907م)، المولود في إستانبول والذي قضى جانباً مهماً من حياته في بورصة: من أعمال التصحيح في المخطوطات والنصوص المطبوعة. كما سيتناول البحث شخصية محمود في هذه الدراسة بوصفه ناسخاً ومصححاً متدخلاً، وصلنا كتابه شُبحة السالكين ذو الطابع التجميعي إلى جانب عدد من تصحيحاته لنصوص تركية. وإن أخذت بعين الاعتبار جميع التصحيحات التي أمكن حصرها إلا أن التركيز انصبَّ على تصحيحاته لمنظومة مولد النبي لشمس الدين السيواسي، وفي قصيدة موسومة «نَوْ ظُهُور» لشاعر يُعرف بعبدي، بينما أُشير إلى تصحيحاته في سائر الأعمال على نحو غير مباشر.

انطلاقاً من فرضية مسبقة مؤداه أن النسخ في ثقافة المخطوط الإسلامي والعثماني لا تُظهر بنية جامدة، بل على العكس فهي مفتوحة على تحولاتٍ وتدخلاتٍ متعددة الأبعاد، بخلاف تقليد الطباعة. ومن هذا المنطلق، تُعدّ أعمال التصحيح أحد العناصر الجوهرية في هذا التحول. وفي هذا الإطار وُضع أساس نظري لطبيعة الاستنساخ، ثم تعرض بشكل عام أعمال محمود التصحيحية التي أمكن لنا تحديدها. بعد ذلك جرى تحليل نطاق هذه التصحيحات وطريقتها وما دعا إلى ذلك من الدوافع في العملين المذكورين، مع تقديم أمثلة نصّية، وتصنيفها تحت عناوين مستقلة. وفي هذا السياق استُخدمت على نحوٍ أساسي العبارات الخارجة عن النصّ الرئيس (النصوص الموازية) مثل «سبب التصحيح» و «إفادة المصحح»، كما أخذت التدخلات المباشرة على النص بعين الاعتبار.

وفي خاتمة البحث، تم تقييم تصحيحات محمود في سياق ثقافة المخطوطات الإسلامية والعثمانية، مع مقارنة هذه الأعمال بأعمال التصحيح في ثقافة الطباعة، وذلك لكشف علاقة أعمال التصحيح بتقليد الاستنساخ. كما نوقشت تدخلاته بوصفها قسما من إعادة الكتابة والنقد النصي، يمكن إدراجه ضمن ما يُعرف بـ«الترجمة داخل اللغة» في التراث التأليفي العثماني. وأخيرا فإن محمود لم تكن تصرفاته في النص على مستوى الإملاء أو المعنى فحسب، بل كانت تصرفات بدوافع أسلوبية وجمالية، الأمر الذي يجعله يتجاوز الدور التقليدي للمصحح ويقترب من هوية المؤلف.

الكلمات المفتاحية

محمود آگاه/ناصح، التصحيح، المصحح، ثقافة المخطوط، طبيعة الاستنساخ، تدخلات النساخ

Giriş

İslâm medeniyeti, sözlü kültürün etkisini matbaanın yaygınlaşmasına ve hatta televizyonun kitlelere ulaşmasına kadar sürdürmüş olmakla birlikte, özünde bir kalem ve kâğıt medeniyeti olarak teşekkül etmiştir. Bilgi aktarımı ve dolaşımının aslen yazı yoluyla gerçekleştiği bu medeniyette bilginin çoğaltılması ise “istinsah” kavramı etrafında şekillenen bir süreç dâhilinde mümkün olmuştur. Bu sürecin merkezî aktörü olan “müstensih” tarafından hazırlanan kopyalar, “nüsha” olarak adlandırılırken, bu nüshaların esasen “asl” olarak kabul edilen bir kaynaktan kopyalanması beklenmiştir. Ancak söz konusu çoğaltma, matbaa kültüründe olduğu gibi tek bir “komut”la birebir aynı olan onlarca, yüzlerce yahut binlerce nüshanın üretilmesi anlamında bir çoğaltma olmayıp aksine her yeni nüshanın kaynak metinden az ya da çok farklılıklar taşıdığı bir yeniden üretim sürecini ifade etmektedir. Bu bağlamda, başından sonuna kadar insan emeğine dayalı olan istinsah süreci, nüshanın biçim, içerik ve yöntem bakımından çeşitli değişim ve dönüşümlere uğrayarak ortaya çıkmasına imkân tanır. Bununla da kalmayıp üretilen her nüsha varlığını sürdürdüğü müddetçe özellikle malikleri başta olmak üzere muhatap olduğu diğer öznelere eliyle yeni değişim ve dönüşümlere açık hâlde yaşamaya devam eder. Walter G. Andrews bu hususu şu ifadelerle dile getirmektedir:

...Bir yazma, son kertede, başta hayatının farklı dönemlerinde metne müdahil olan müellif olmak üzere farklı müstensihler, şarihler, derkenar yazarları, editörler, sahipleri, metne ekleme yapanlar vb. gibi pek çok iştirakçinin ortak ürünüdür.¹

Bu bağlamda, nüshaların yalnızca metin içeriğini değil, aynı zamanda üretiltikleri ve tedavül ettikleri dönemlerin kültürel kodlarını da taşıdığına dikkat çeken Sami Arslan, kitap/metin ile nüsha arasındaki farkı vurgulamakta ve bu ikisi arasındaki ayrımı temellendirmeye çalışmaktadır.² Arslan’a göre matbu eserler metni sabitleyerek anlamı donduran statik nesneler hâline gelirken, yazma nüshalar okuyucunun gündelik hayatına eşlik eden dinamik ve yaşayan varlıklar olarak öne çıkar. Bu nüshalar rahlede, elde, mecliste veya yolculuk esnasında okurun hâllerine eşlik eder; onun notlarını, tashihlerini ve müdahalelerini üzerinde taşır. Söz konusu etkileşim ve müdahaleler zamanla birikip

¹ Walter G. Andrews, “Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmişe Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama”, *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler* içinde, haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, (İstanbul: Klasik Yay., 2015) 42-3.

Adam Gacek de aynı gerçekliğe şu şekilde vurgu yapar:

"Son tahlilde, okuyucu (aynı katip tarafından kaleme alınsa bile) her bir el yazmasının (basılı bir kitaptan farklı olarak) eşsiz olduğunu aklında tutmalıdır. Gerçekten de kendine özgü olma ve ferdiyet, pek çok el yazmasının kendine has özelliğidir ve kolay bir şekilde o veya şu kategori ya da sınıfa yerleştirilemezler. Diğer bir deyişle onlar hep kural dışıdır (2020, 20)."

² Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: -Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak- İznik-Süleymaniye Medreseleri Dönemi*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 24.

çoğaldıkça nüsha, salt bir bilgi taşıyıcısı olmanın ötesine geçerek anlamın üretildiği aktif bir zemin hâline gelir.³

Sami Arslan, nüshanın sabit bir nesne olmayıp her an değişip dönüşen bir yapıda olmasını, daha ziyade üzerine düşülen kayıtlara hamlederken nüsha-metin/kitap dikotomisi oluşturma gayreti içerisindeydir.⁴ Bununla birlikte nüshanın, taşıyıcılığını yaptığı metin dolayısıyla da nüsha olma özelliğini edindiği unutulmamalıdır. Zira insan eliyle gerçekleşen çoğaltım nedeniyle nüshaya kaydedilen metin de her bir nüshada az ya da çok değişim dönüşüme uğrar. Bu manada, bir nüsha çok az sayıda kayıt içerebilir, hatta hiç kayıt barındırmayabilir; aynı şekilde aracısı olduğu metin de çok az değişim dönüşüm geçirmiş olabilir, ancak bunun tersi de mümkündür. Nüsha ihtiva ettiği çok sayıda kayıtlı adeta bir arşiv deposuna evrildiği gibi taşıdığı metin, çok ciddi değişim dönüşüme tabi olarak müellifin ürettiği ilk metinden hayli uzaklaşmış bir hâle gelebilir. Dolayısıyla nüsha, sadece zamanla bünyesine aldığı kayıtlarla değil taşıyıcılığı ve aracılığını yaptığı metin dolayısıyla da nüshadır.

Yazma nüshalarda meydana gelen değişim ve dönüşüm süreçlerini sağlıklı biçimde kavrayabilmek için öncelikle bir nüshanın umumi manada teşekkül safhalarına yakından bakmak gerekmektedir.⁵

Nüsha; taşıyıcılığını üstlendiği metnin, müellifin zihninde teşekkül etmesiyle birlikte varlık sahnesine çıkmaya başlar. Müellifin zihninde geniş bir anlam dairesi olarak beliren bu metin, yazıya aktarılmaya başlandığı andan itibaren ise tabii olarak değişim ve dönüşüme maruz kalır. Bu dönüşümün temelinde, metni kayda geçiren öznenin -ister müellifin kendisi isterse bir başka yazıcı olsun- beşerî bir varlık olarak hata yapmaya açık oluşu kadar, anlamın sonsuz imkânları karşısında dilin sınırlı ifade olanaklarına başvurulmak zorunda kalınması da yer alır. Dilin bu kaçınılmaz sınırlılığı, metnin ideal formuna ulaşma çabasını sürekli kılar ve yeni anlam ve kurgu ihtimallerini gündeme getirir. Böylece başta müellif olmak üzere, metni çoğaltan ya da istinsah eden farklı öznelerin bu ihtimalleri değerlendirerek metne müdahale etmeleri mümkün hâle gelir.

Bu ilk safhanın ürünü olarak ortaya çıkan metin, “müsvedde” adı verilen ilk taslak nüsha formunda vücut bulur. Müsvedde nüsha, doğrudan müellifin kendi eliyle yahut onun dikte ettirmesiyle bir öğrenci veya hattat tarafından yazıya geçirilir. Akabinde, bu müsveddenin

³ Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı*, 26.

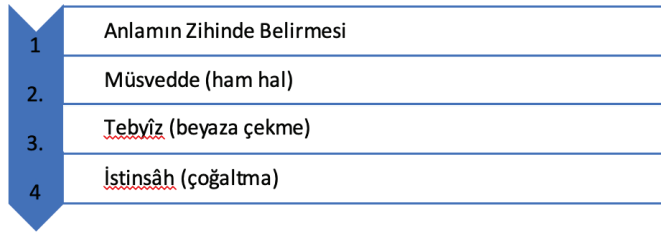
⁴ Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı*, 27.

Sami Arslan'ın nüsha-kayıt ilişkisine dair vurgusu, *Koç Üniversitesi Suna Kırac Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu* başlıklı çalışmasının girişinde de görülebilir.

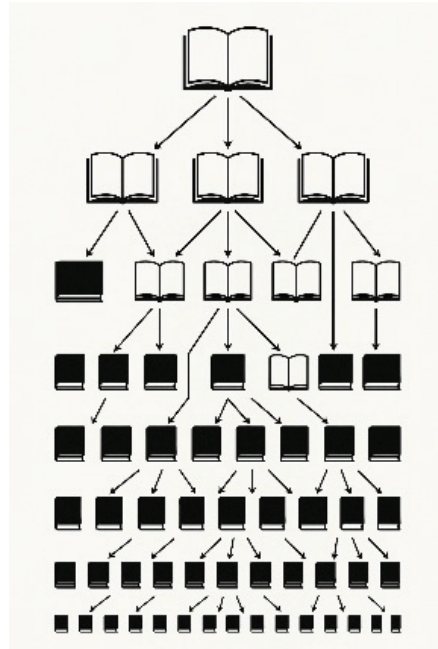
⁵ Bu kısımda, nüshanın teşekkül süreci istisnai durumlar ve özel örnekler dışarıda bırakılarak genel hatlarıyla işlenip yazma kültürüne özgü tipik üretim ve çoğaltım pratikleri çerçevesinde tasvir edilecektir.

temize çekilmesiyle “mübeyyaz nüsha” teşekkül eder. Bu nüsha, çoğu zaman müellif tarafından veya onun nezaretinde bir veya birden fazla kere okunup gözden geçirilir; böylelikle müellifin onayını taşıyan, dolayısıyla otoritesi pekiştirilmiş bir metin hâline gelir.

Mübeyyaz nüshanın teşekkülünü takip eden aşama, metnin tüm varyant ve ihtimallere açık bir biçimde çoğaltım sürecine girmesidir. Mübeyyaz nüshayı, bir ağacın gövdesine benzetecek olursak bu gövdeden çıkan her istinsah, bir dalı andırır. Bazı dallar farklı tarihsel süreçlerde doğrudan gövdeye bağlanabilir, yani asıl nüshadan kopyalanabilir. Ancak zamanla bu dalların kendi küçük dalları, filizleri oluşur. Ara nüshalardan çoğaltılan yeni nüshalar da işte bu tali dallara benzer. Her yeni istinsah, gövdeden biraz daha uzaklaşırken, kendi üzerinde biriken varyasyonlarla farklılaşır ve çoğalır. Nüshanın oluşum süreçlerini ve çoğalma halkalarını şu görsellerle somutlaştırmak mümkündür:



Görsel 1: Nüshanın oluşum süreçleri



Görsel 2: Nüshanın çoğalma seçenekleri

Bu şekilde özetlenebilecek istinsah süreci, temelde insan eliyle yürütülmesi sebebiyle değişim ve dönüşümlere açık, dinamik bir karakter arz eder. Zira bu süreç, hatasız

ve mekanik bir çoğaltmadan ziyade, metnin her istinsah faaliyetiyle birlikte yeniden şekillendiği ve dönüştüğü bir üretim pratiğidir. Selahattin Polat, yazma eserlerin bu süreçte maruz kaldığı değişim, dönüşüm ve tahrifatı kapsamlı biçimde ele alarak nüshaların istinsah sürecinde tabi olduğu farklılaşmaları ve bunların sebeplerini şu şekilde ifade etmektedir:

Metindeki bozulmalar kasıtlı ve kasıtsız olabilir. Kâtiplerin cahilliği, titiz davranmayışları, insanî hatalar, yazı malzemelerinin kalitesizliği, kitapların iyi korunamayışı, zamanın yıpratıcı etkisi, metinlerde yapılan ideolojik değiştirmeler, sansür, kitaplara karşıtlarınca yapılan müdahaleler ve verilen zararlar, kopyada kullanılan nüshaların bozuk oluşu, yapılan hatalı tashihler, düşülen notların metinlere ilavesi, matbaa hataları, yayıncıların ve kitap evlerinin hataları, kitabın daha iyi satılmasını temin ve diğer ekonomik gerekçelerle yazarın izniyle veya izni olmaksızın metinlere yapılan müdahaleler, metinlerin bestelenme, sahnelenme, yorumlanma ve açıklama gibi işlemlerden geçerken uğradığı değişiklikler ilk akla gelen bozulma sebepleri olarak zikredilebilir.⁶

Polat'ın da işaret ettiği üzere, bir kaynak metin veya nüshadan yeni bir nüsha çoğaltılırken insana mahsus hatalar sebebiyle çeşitli bozulma ve yanlışlıklar meydana gelmektedir. Ancak bu tür hatalarda kasıtlı bir müdahale söz konusu değildir. Dolayısıyla, dikkatli bir okumayla tespit edilebilecek bu türden hatalar, birçok araştırmacı tarafından dolaylı olarak vurgulanmış ve kimi özel örneklemeler üzerinden de çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Örneğin Adnan İnce de "Tarihi Metinlerde Müstensih Tasarrufları" başlıklı makalesinde, 16. yüzyıla ait *Nimetullâh Lügati*'nin farklı yazmalarını karşılaştırarak istinsah sürecinde müstensihlerin gerçekleştirdiği kasıtlı veya kasıtsız tasarrufları ele alıp oluşan metinsel sapmaları sistemli şekilde tasnif etmeye gayret eder.⁷ Yazmabilimi ve Arapça yazmaların tarihi konusunda araştırmalar yapan Florian Sobieroj da *Variance in Arabic Manuscripts* başlıklı çalışmasında, 11. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan Arapça didaktik

⁶ Selahattin Polat, *Metin Tenkidi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2010), 33.

⁷ Adnan İnce, "Tarihi Metinlerde Müstensih Tasarrufları", *Birinci Uluslararası Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni (Sempozyumu)*, (20-21 Kasım 2008), (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 25-39. Bu bağlamda birkaç örnek daha vermek gerekirse; Sadettin Buluç, *Behcetü'l-Hadâyik*'in nüshaları arasındaki metinsel farklılıkları dilsel güncelleme açısından kısaca değerlendirir: Sadettin Buluç, "Bir Eserin İki Yazma Nüshası", *Türkiyat Mecmuası* 14, (1964): 151-197. Gönül Alpay Tekin, Hamdullâh Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* isimli mesnevisinin Portland nüshası üzerine yoğunlaştığı makalesinde "varyant"-tan kastının ne olduğunu izah ederken istinsah farklarını müstensih eksenli olarak tasnif etmeye çabalar: Gönül Alpay Tekin, "Hamdullah Hamdî'nin Yeni Bir Leylâ ve Mecnun Nüshası ve Metin Tenkidi Hakkında Bazı Düşünceler", *Journal of Turkish Studies*, [In Memoriam Ali Nihad Tarlan Hatıra Sayısı], (1979): 312-313. Muhittin Eliaçık da *Müfîdül-Müstefîdin* adlı Arapça-Türkçe manzum sözlüğün nüshaları arasındaki istinsah farklılıklarını konu ederken burada söz konusu olan kasıtsız nüsha farkları yanında sıradan nüsha farklarını aşan ciddi içerik değişiklikleri örneklerle göstermeye çabalamıştır: Muhittin Eliaçık, "Türkçe-Arapça Manzum Bir Lügat: Müfîdül-Müstefîdin ve Büyük İstinsâhî Farklar", *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8, s. 13, [Türk Dili ve Edebiyatı: Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı], (2013): 81-93. Abdulsamet Özmen de müellifinin Bayburtlu Za'îfi olduğunu düşündüğü *Ahbârul-İber* isimli yaklaşık 7000 beyitten oluşan mesnevinin nüshalarında müstensihlerin yaptığı tasarruflar neticesinde oluşan fark(lılık)ları belirlediği bazı konular üzerinden tablolar hâlinde sunar (2014, 363-374).

manzumelerdeki varyantları kapsamlı biçimde inceleyerek müstensih müdahalelerini kasıtsız (unintentional) ve kasıtlı (intentional) olmak üzere iki temel kategoriye ayırmaktadır. Kasıtsız varyantlar; gözden kaçırma (haplography), benzer harflerin karışması (haplology), tekrar (dittography), işitsel benzerlik (homophones), bellek hataları ve marjin notlarının yanlış aktarımı gibi nedenlerle; ayrıca fiziksel hasar gibi dış etmenlerle ortaya çıkar.⁸

Nüshalar üzerindeki bu türden bozulmalar, yazma kültüründe nüsha çoğaltımının doğasını yakından bilen müelliflerin de malumudur. Müellifler, özellikle kasıtsız hataların kaçınılmazlığının farkında olmakla birlikte, bu hatalara sebebiyet veren müstensihleri çoğu zaman “câhil” ve “nâdân” gibi ifadelerle eleştirmişlerdir. Zira büyük emek ve zihnî gayretle inşa ettikleri anlam dünyasının istinsah sürecinde tahrife uğramadan muhafaza edilmesini talep etmiş ve bu doğrultuda azami hassasiyet göstermişlerdir. Bununla birlikte, söz konusu hataların yalnızca bireysel dikkatsizlikten ibaret olmadığını, yazma kültürünün doğasında bulunan insan faktörüne bağlı yapısal bir zorluk teşkil ettiğini de idrak etmişlerdir. Bu nedenle müellifler, eserlerinin gelecekte karşılaşılabileceği muhtemel bozulmalar hususunda zaman zaman endişelerini dile getirmişlerdir.

Müstakil bir çalışma ile çok sayıda örneği tespit edilebilecek bu türden şikâyetlerin Osmanlı edebiyat geleneğinde iki önemli temsilcisi bulunmaktadır: Fuzûlî ve Taşlıcalı Yahyâ. Her ikisi de 16. yüzyılda yaşamış olan bu müellifler, eserlerinde müstensihlere yönelik eleştirilerini açık biçimde ifade etmişlerdir. Fuzûlî, Türkçe *Dîvân*'ının dibâcesinde eserini üç farklı güruhtan koruması için Allah'a niyaz ederken, ilksırada “kâtib-i nâ-kâbil” ve “mümlî-yi câhil” olarak nitelediği müstensihlere yer verir.⁹ Benzer şekilde Taşlıcalı Yahyâ da *Gencîne-i Râz* isimli eserinin hatimesinde, önce dikkatli müstensihin meziyetlerini överek ondan beklentilerini dile getirir, ardından ise “İrsün ol kâtibe bin derd-i sarîh / Yazduğı yañlışı itmezse sahîh” beytiyle dikkatsiz ve bilgisiz müstensihleri eleştirir ve onları “ahmak, nâdân, câhil ve nâ-kâbil” gibi sıfatlarla niteler.¹⁰ Her iki şairin de estetik bir dil ve anlatımla dile getirdikleri bu eleştirilerin esasen yukarıda ifade edilen dikkatsizlikten kaynaklanan kasıtsız hatalara yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Müstensihlerin kasıtsız müdahaleleri, dikkatli ve sistematik bir inceleme ile nispeten kolaylıkla tespit edilebilen ve aslına döndürülmesi mümkün olduğu için metnin bütünlüğüne ciddi zarar vermeyen, görece “masum” kabul edilen hatalardır. Buna

⁸ Florian Sobieroj, *Variance in Arabic Manuscripts: Arabic Didactic Poems from the Eleventh to the Seventeenth Centuries -Analysis of Textual Variance and Its Control in the Manuscripts*, (Berlin-Boston: De Gruyter, 2016), 17.

⁹ Abdülhakim Kılınç, *Fuzuli Divanı (İnceleme-Tenkitli metin)*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2021), 184-87.

¹⁰ Ramazan Sarıççek, *Gencine-i Râz (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2014), 291-95.

mukabil, müellifin onay verip bir nüshaya kaydettiği metni açısından daha “tehlikeli” addedilen ve saptırıcı etki taşıyan müdahaleler ise, müstensihin kendisini basit bir kopyalayıcı olarak konumlandırmayı reddedip aşamalı olarak müellif rolüne soyunduğu kasıtlı müdahalelerdir. Bu tür müdahaleler, doğrudan anlamı bozmayıp ince varyantlar oluşturarak metnin asli yapısını dönüştürürler ve ilk bakışta tespit edilmeleri oldukça güçtür. Florian Sobieroj’ın tespitleri ile kasıtlı varyantlar anlamı netleştirme, imlâyı düzenleme veya didaktik vurguyu artırma amacıyla yapılan müdahalelerdir. Bu tür değişiklikler, müstensihin daha “doğru” gördüğü okumaları tercih etmesi veya metni çağının dil anlayışına uyarlaması yoluyla gerçekleşir. Sobieroj’a göre bu varyantlar yalnızca bireysel dikkatsizlikle değil, yazma kültürünün doğasında yer alan insan faktörü ve sözlü-yazılı aktarım ilişkisi ile açıklanmalıdır. Nitekim holograflar, talebe nüshaları ve yetkin kabul edilen eski nüshalar üzerinden yapılan mukabeleler dahi bu varyantları tamamen ortadan kaldıramamaktadır.¹¹

Nüshalar üzerindeki kasıtlı müdahalelerin tek bir nüsha üzerinden tespiti çoğu zaman mümkün değildir; ancak bu tür müdahaleler, birden fazla nüshanın karşılaştırmalı biçimde incelenmesi neticesinde belirlenebilir hâle gelmektedir. Mukabele ve tenkit yöntemleriyle yürütülen bu incelemede, varyantlar arasındaki farklılıklar titizlikle tahlil edilmek suretiyle kasıtlı müdahalelerin izleri sürülebilir; bu yolla metnin aslına ulaşmak yahut ona mümkün olan en yakın içerik ve yapıya yaklaşmak da mümkün olur.

Özellikle tenkitli neşir çalışmaları çerçevesinde gerçekleştirilen nüsha şeceresi oluşturma faaliyetleri başta olmak üzere, çeşitli ilmî araştırma ve incelemelerde kasıtlı müdahalelerin mahiyetine dair dikkate değer örnekler tespit edilebilmekte; bu çerçevede, anılan müdahalelerin kapsamı ve çeşitliliği, münferit vakalar üzerinden sınırlı da olsa görünürlük kazanmaktadır. Bununla birlikte mevcut literatür incelendiğinde, kasıtlı müdahaleleri bütüncül ve sistematik bir çerçevede ele alan kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir.¹² Mevcut tespitlerden hareketle ifade edilebilir ki kasıtlı müdahaleler; ekleme, açıklama, eksiltme, kısaltma, değiştirme ve notlandırma gibi farklı biçim, içerik ve hacimlerde tezahür etmekte ve bunlar, müstensihlerin yahut ilgili öznelerin çeşitli amaçlarına matuf olarak gerçekleşmektedir.

Gerek kasıtlı gerek kasıtsız olsun, müstensihlerin nüshalar üzerinde gerçekleştirdikleri müdahaleler ile bu müdahaleler neticesinde meydana gelen değişim ve dönüşümlere dair bizzat müstensihler tarafından açıklamada bulunulması son derece nadir rastlanan bir durumdur. Bu sebeple özellikle kasıtlı müdahalelerin ardında yatan niyetler, bu

¹¹ Sobieroj, *Variance in Arabic Manuscripts: Manuscripts*, 17.

¹² *Variance in Arabic Manuscripts* başlıklı kitabın bu yönde önemli bir adım olduğunu belirtmekte fayda vardır.

tasarrufların gerekçeleri ve uygulama yöntemlerine ilişkin doğrudan bilgi edinmek çoğu zaman mümkün olmamakta; bu tür sorulara ancak farklı nüshalar arasında titizlikle yürütülen karşılaştırmalı incelemeler neticesinde sınırlı ölçüde yanıt verilebilmektedir. Müstensihlerin metin karşısındaki tutumlarını, müdahale biçimlerini ve bu müdahalelerde hangi sınırlar dâhilinde hareket ettiklerini anlamaya yönelik araştırmalar, yazma kültürüne ilişkin mühim bir boşluğu doldurmakla birlikte, söz konusu alandaki belirsizlik ve muğlaklık büyük ölçüde devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı anılan sürecin müphem yönlerini görece daha görünür kılabilen temsili bir örneklem üzerinden meseleyi aydınlatmaya yönelik bir katkı sunmaktır. Bu bağlamda, 19. yüzyılda yaşamış olan Mahmûd Âgâh/Nâsîh'in¹³ genellikle “sebeb-i tashîh” mealinde okunabilecek yan metinler ile gerekçesi, süreci, içeriği ve yöntemine dair bilgiler verdiği tashih faaliyetleri inceleme konusu yapılacaktır. Özellikle Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid* adlı eseri ile Abdî mahlaslı bir şairin *Nev-zuhûr* isimli manzumesinin birer nüshası üzerine yaptığı tashih çalışmaları, müstensih müdahalelerinin mahiyetini somutlaştırmak açısından önemli bir zemin sunmaktadır. Bu örnekler üzerinden, yazma kültüründe bir nüsha ile muhatap olan “duyarlı” bir müstensihin o nüshaya nasıl yaklaştığı, ne tür müdahalelerde bulunduğu ve bu müdahalelerinde ne ölçüde sınır tanıdığı gibi sorulara cevap aranmaya çalışılırken böylece müdahaleci bir müstensihin prototipi de çizilmeye gayret edilecektir. Bu çerçevede, öncelikle Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetlerine genel hatlarıyla değinilecek, akabinde çalışmada örneklem olarak kullanılan tashih uygulamaları tanıtılıp nüshalar üzerinde gerçekleştirilen müdahaleler incelenecektir. Çalışmanın son kısmında Mahmûd'un bu çalışmaları gelenek içerisinde konumlandırılmaya çalışılacaktır.

¹³ Makaleye konu olan tashih çalışmasında Âgâh mahlasını kullandığı için bundan sonra Mahmûd'dan bahsederken Nâsîh mahlasını kullanmayacağız, ancak onun çoğu tashih çalışmasında Nâsîh mahlasını kullandığı ve kendisinden bahseden kaynaklarda genellikle bu mahlasıyla yer aldığı unutulmamalıdır.

I. Mahmûd Âgâh ve Tashîh Çalışmaları¹⁴

Çalışmaya konu olan tashihlerin yazarı Halvetî tarikatına intisabını dile getiren Seyyid el-Hâc Mahmûd isminde bir zat olup Âgâh ve Nâsîh/î mahlaslarını kullanmıştır. 1243-1325¹⁵ (1827-1907) yılları arasında yaşamını sürdüren musahhih İstanbul'da Yavuz Sultan Selim Camii yakınlarındaki Çerağî Hamza Dede Mahallesi'nde doğmuş, 10 yıl kadar İstanbul'da mahkeme kâtibi olarak görev yaptıktan sonra 1273/1856 yılında bu görevini bırakıp Bursa'ya göç etmiştir. Bu tarihten sonra başta İsmâil Hakkı Bursevî Dergâhı olmak üzere bazı dergâh ve medreselerde hayatını geçirmiş, maişetini temin etmek için Bursa köylerinde imam ve vaizlik yapmıştır. İki defa hacca gittiği anlaşılan Mahmûd, Bursevî'nin tüm eserlerini tarayıp onun manzumelerini derlemeye çalıştığı *Sübhatü's-Sâlikîn* isimli eseriyle bilinse de birçok Türkçe eserin nüshalarına yönelik tashih çalışmaları da yapmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Mahmud Âgâh, *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı eseri dışında, ismini daha çok gerçekleştirdiği tashih çalışmaları vesilesiyle günümüze taşımıştır. Yürütülen araştırmalar neticesinde, 2025 yılının Haziran ve Temmuz aylarında neşredilen iki çalışma hariç, yakın zamanda Mahmûd'a dair gerek doğrudan gerekse dolaylı yoldan herhangi bir müstakil çalışmaya rastlanılamamış; bu bağlamda, yalnızca çalışmamızın odağını teşkil eden konu değil, aynı zamanda Mahmûd'un bir musahhih olarak ortaya koyduğu katkıların da literatürde yeterince bilinmediği¹⁶ sonucuna ulaşılmıştır.

¹⁴ Yakın zamana kadar Mahmûd Âgâh/Nâsîh'in hayatı hakkındaki bilgiler, Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde ve Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ* ile *Kemâlnâme-i Hakkî* isimli iki eserinde verdikleri az ancak hayli önemli bilgiler ile sınırlı idi. Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler, c. 2 (Ankara: TÜBA, 2016), 901; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz, c. 3 (İstanbul: Seha Neşriyat, 1990), 105; Hüseyin Vassâf, *Kemâl-nâme-i Hakkî*, haz. Murat Yurtsever, (Bursa: Arasta Yay., 2000), 100-101.

Osmanlı Müellifleri'nde yer alan kısa biyografi neredeyse olduğu gibi TEİS'teki (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü) maddede yinelenmişti. Mehmet Arslan, "Nâsîh, Mahmûd Nâsîh Efendi, İstanbullu," *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nasih-mahmud-nasih-efendi-istanbullu> (Erişim tarihi: 10.06.2025).

2025 yılında Mahmûd'a dair iki önemli çalışma neşredildi. Öncelikle Haziran 2025 tarihinde Sadık Yazar Mahmûd'un gerçekleştirdiği tashih çalışmalarına serpiştirdiği ben-anlatılarına dayanarak ayrıntılı bir biyografisini kaleme aldı. Bkz. Sadık Yazar, "Uzlete Çekilmiş Bir Garip Musahhih: Bursalı Mahmûd Âgâh/Nâsîh'in Benliğini (Biyografisini) Tashihlerinde Aramak", *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 1 (Haziran 2025): 50-122. Temmuz 2025 tarihinde ise Mahmûd'un önemli derlemesi olan *Sübhatü's-Sâlikîn* isimli eseri neşredildi. Bkz. Mahmûd Nâsîh, *Sübhatü's-Sâlikîn: İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şiirleri ve Takrirleri*, haz. Murat Yurtsever, 2 cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2025). Özellikle Yazar'ın çalışması Mahmûd'un ayrıntılı bir biyografisini ortaya koyduğu için ve makalenin hacmini de artırmamak amacıyla burada kısa bir biyografi ile iktifa edilecektir.

¹⁵ Mahmûd'un ölüm tarihi ondan ilk bahseden Bursalı Mehmed Tâhir tarafından 1320 olarak tayin edilmişti. *Osmanlı Müellifleri*, 901. Hüseyin Vassâf *Sefîne-i Evliyâ*'da (c. III, 105) aynı yılı yinelese de *Kemâl-nâme-i Hakkî* isimli eserinde (100) bu tarihi 1325 olarak güncellemiştir. *Kemâlnâme-i Hakkî*'deki bilgiden haberdar olmayan Sadık Yazar, 1320 tarihinin doğru olamayacağını belirtip onun ölüm tarihinin 1323 veya sonrası olabileceğini belirtmiştir ("Uzlete Çekilmiş Bir Garip Musahhih", 82). Yeni bir bilgi veya belge ortaya çıkmadıkça Mahmûd'un ölüm tarihinin 1325 olduğunu kabul etmek gerektiğini düşünüyoruz.

¹⁶ Yaptığımız taramalarda konuya dair herhangi bir çalışma tespit edilememişse de Mahmûd'a dair araştırmalarımız devam ederken güzel bir tesadüf neticesinde -tam da beklendiği üzere- Mehmet Kalaycı'nın da bu zatın tashihlerini fark edip bu yönde veri toplamaya başladığını öğrendik. Kendisiyle iletişime geçtiğim kıymetli hocama çalışmayı birlikte yürütmeyi teklif etmeme karşın kendisi "Bu öksüzün velayetini siz üstlenmişsiniz." diyerek çalışmaya tek başıma devam etmem konusunda beni teşvik etti. Alicenaplığından dolayı kendisine teşekkürü borç bilirim.

Mahmûd'un tashih faaliyetlerini tespit etmek, çeşitli etkenler dolayısıyla güçleşmiştir; bu güçlüğün mahiyetini kavrayabilmek, onunla karşılaşma sürecimizin seyrini açıklığa kavuşturmaya bağlıdır. Bu doğrultuda, söz konusu sürecin çalışmanın devamında tafsilatlı biçimde aktarılmasının faydalı olacağı değerlendirilmektedir. Zira bu anlatı, yalnızca müellifin tespitine yönelik bir zemin teşkil etmekle kalmayıp, aynı zamanda çalışmanın literatür taraması bağlamında da değerlendirilebilecek nitelikte bir içeriğe sahiptir.

Mahmûd Âgâh ile ilk temasımız, bu çalışmanın da merkezinde yer alan iki tashih örneğini ihtiva eden Süleymaniye Kütüphanesi, SK Yazma Başılar 5738 numaralı yazma eserin incelenmesiyle sağlanmıştır. Nüsha farklarının gösterimine dair dikkate değer bir yöntem sergileyen bu yazmada, Mahmûd ismini taşıyan bir şahsın hem musahhih hem de müstensih kimliğiyle kendisini tanıttığı ve yalnızca Âgâh mahlasını kullandığı tespit edilmiştir. Estetik ve karakteristik bir hat¹⁷ (el yazısı) ile kaydedilen bu müdahalelerin, klasik bir yazma eser üzerinde bilinçli ve sistematik bir tashih sürecinin izlerini taşıdığı müşahade edilmiştir.

Yapılan gözlemler doğrultusunda, söz konusu yazmadaki tashih faaliyetlerinin bilimsel bir araştırma kapsamında ele alınmasına karar verilmiş ve bu doğrultuda yazma ayrıntılı biçimde incelenmeye başlanmıştır. Bu çerçevede, Abdî mahlaslı bir şaire ait *Nev-zuhûr* adlı mesneviye yönelik tashih çalışması bir lisans tezine konu edilirken; Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yönelik tashih faaliyetine dair de tarafımızdan "*Telife Dönüşen Tashih: Bursalı Mahmûd Âgâh'ın Şemseddîn Sivasî'nin Mevlid'ine Ait Bir Nüshayı Tashih Denemesine Dair Notlar*" başlıklı bir tebliğe konu edilmiştir.¹⁸ Ancak bu süreçte, "Mahmûd Âgâh" adına ilişkin biyografik veya bibliyografik kaynaklarda herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Araştırmalar devam ederken, 16. yüzyılda telif edilmiş olan Abdüllatîf b. Durmuş'un *Âdâb-ı Menâzil* adlı Türkçe eserinin de aynı şahıs tarafından tashih edildiği tespit edilmiştir. Ne var ki, bu örnekte musahhihin, önceki nüshalardan farklı olarak "Nâsîh" ve "Nâsîhî" mahlaslarını kullandığı görülmüştür. Bu yeni bulgu doğrultusunda gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda, adı geçen şahsın bu ikinci mahlasıyla sınırlı da olsa literatüre geçmiş olduğu anlaşılmıştır.

Mahmûd Âgâh hakkındaki ilk dikkate değer bilgiler, Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde yer almaktadır. Burada, Âgâh'ın İstanbul doğumlu

¹⁷ Mahmûd'un yazısı, dikkatli ve özenli bir şekilde icra edilmiş, estetik değeri yüksek bir nesih hattıdır. Harflerin formu, oranları ve satır içi kompozisyonu bakımından belirgin nitelikler arz etmekte olup, üslûbu ilk bakışta tefrik edilebilecek ölçüde şahsiyetlidir.

¹⁸ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nde düzenlenen *Mevlid Sempozyumu*'nda sunduğumuz bu bildirinin neşri, Mahmûd'a dair yeni bilgi ve belgelere ulaşmamız dolayısıyla ertelenmiştir. Bu makale söz konusu bildirinin hayli dönüştürülmüş ve geliştirilmiş hâli olarak da görülebilir.

olduğu, eğitimini Fâtih'te tamamladığı, kısa süreli kâtiplik görevlerinin ardından Bursa köylerinde imamlık yaptığı ve ömrünü İsmâil Hakkı Bursevî'nin şiirlerini derleyerek geçirdiği aktarılır.¹⁹ Mehmed Tâhir, Mahmûd'un oluşturduğu bu derlemeye *Sübhatü's-Sâlikîn* adını verdiğini, fakat Mahmûd'un vefatından sonra eserin izinin kaybolduğunu belirtmektedir. Bu bilgi, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*'nde (TEİS) de neredeyse aynıyla tekrar edilmiştir.²⁰ Ne var ki, Bursalı'nın bu biyografik anlatımında Mahmûd'un tashih faaliyetlerinden hiç söz edilmemektedir. Hüseyin Vassâf (ö. 1929) da "Nâsîh" mahlası ile Mahmûd'u hem *Sefîne-i Evliyâ* hem de *Kemâl-nâme-i Hakkî* isimli eserinde ayrı bir başlık olarak ele alırken birkaç ilave bilgi²¹ haricinde Bursalı'daki bilgileri yineliyordu.

Araştırmalar derinleştirildiğinde Mahmûd Âgâh'ın *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı eseri dolayısıyla özellikle İsmâil Hakkı Bursevî üzerine yapılan çalışmalarda da anıldığı görülmüştür.²² Nitekim Hasan Ali Esir, Bursevî'nin *Mi'râciyye* adlı eserini inceleme konusu yaptığı çalışmasında, Mahmûd'un *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı eserinden bahsetmiş; ayrıca, çalışmasına konu olan *Mi'râciyye*'nin iki nüshasının Mahmûd Nâsîh tarafından istinsah edildiğini ileri sürmüştür.²³

Böylesi bir araştırmanın sağlıklı biçimde yürütülebilmesi, yazma eserlerdeki istinsah, temellük, vakıf ve derkenar gibi tüm kayıtların ayrıntılı biçimde çözümlenmesini içeren kapsamlı kataloglara duyulan ihtiyacı açık biçimde ortaya koymaktadır. Her ne kadar son yıllarda müstensih, malik, vâkıf gibi nüsha ile ilişkili şahısların kataloglara yansıtılması konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiş olsa da, bu alanda hâlen ciddi eksikliklerin mevcut olduğu bilinmektedir. Başta YEK Portal olmak üzere, nüsha ile bağlantılı tüm şahısları kayıt altına almaya yönelik çaba gösteren katalog ve dijital veri tabanları aracılığıyla yapılan taramalar sonucunda, Mahmûd'a ait birkaç tashih daha tespit edilmiştir.

¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 901.

²⁰ Mehmet Arslan, "Nâsîh, Mahmûd Nâsîh Efendi, İstanbul", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (TEİS), <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nasih-mahmud-nasih-efendi-istanbullu> (10.06.2025).

²¹ "Dâ'imâ İsmâ'il Hakkî Hazretleri'nin eserlerini istinsah eder ve senede bir def'a İstanbul'a gelip Bâyezîd'de Kütüphâne-i Umûmî'ye ihdâ eylerdi." (*Kemâl-nâme-i Hakkî*, 100) şeklinde dile getirilen bilgi Mahmûd'un musahhah yönüne dair önemli bilgiler oluşturuordu.

²² Bkz. Sakıp Yıldız, "İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsiri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1976, 371; Murat Yurtsever, "İsmâil Hakkı Bursevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 107–108. Mehmet Murat Yurtsever, "Yünus Emre, Niyâzî-i Mısrî ve İsmâ'il Hakkî Bursevî'de Türk Tasavvuf Şiirine Özgü Maзмün Arayışları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, sy. 2 (Aralık 2019): 706; Ali Namlı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", *TALİD* 16, sy. 31–32 (Mart 2020): 340; Mustafa Çonoğlu, "Mecmû'a-i Hakkî" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019), 22; Hasan Ali Esir, "XVIII. Yüzyılın Başında Yazılan Bir Miraciye: İsmâil Hakkı Bursevî ve Miraciye'si", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 5, sy.1 (Temmuz 2024): 8.

²³ Bunun hatalı bir tespit olduğunu söyleyebiliriz. Zira söz konusu nüshalarda Mahmûd müstensih değil, başkası tarafından istinsah edilen nüshayı tashih eden kişidir.

Bu tespitlerin ardından, Mahmûd Âgâh'ın uzun süre ikamet ettiği Bursa'daki Türkçe yazma eserlerin tamamının incelenmesi hedeflenmiş; bu doğrultuda, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nin YEK Portal'da kayıtlı koleksiyonları kapsamındaki tüm yazmalar görüntülenerek detaylı bir tarama süreci yürütülmüştür. Mahmûd'un hattı oldukça karakteristik olduğundan, eğer söz konusu yazma Mahmûd tarafından istinsah ve/veya tashih edilmişse, görseller incelendiğinde tashih faaliyeti büyük ölçüde doğrudan ayırt edilebilmiştir. Ancak araştırma ve taramalarımız derinleştikçe Mahmûd'un, hayatının ilerleyen dönemlerine ait bazı tashih çalışmalarını başkalarına istinsah ettirerek gerçekleştirdiği yahut yeni bir nüshasını çıkarmadan tashih etmek istediği yazma ya da matbu nüsha üzerinde müdahalelerde bulunduğu anlaşılmıştır.

Bu çerçevede, Bursa İnebey Kütüphanesi'ndeki yazmaların tamamı sistematik biçimde tarandığında, Mahmûd'un hem kendi beyan ettiği tashih çalışmaları hem de mevcut kaynaklarda yer almayan bazı müdahaleleri tespit edilmiştir. Öte yandan, hayatının önemli bir kısmını Bursalı İsmâil Hakkı'nın eserlerini istinsah etmeye ve *Sübḥatü's-Sâlikîn* adlı büyük projesini hayata geçirmeye adanmış anlaşılmış; bu bağlamda, Bursevî'nin tüm eserlerini ve nüshalarını görme arzusuyla hareket ettiği dikkate alınarak, dijital ortamlarda erişilebilen tüm Bursevî nüshaları incelenmiş ve Mahmûd'un izleri sürülmüştür.

Bu araştırmalar sonucunda sadece yeni tashih örneklerine ulaşmakla kalınmamış, aynı zamanda Mahmûd'un bazı nüshalara hâşiye/derkenar notları düştüğü de tespit edilmiştir. Bununla birlikte, araştırma alanının genişletilip derinleştirilmesi durumunda mevcut tespitlere yenilerinin eklenmesi de muhtemel görülmelidir. Hâlihazırda Mahmûd Âgâh'ın tespit edilebilen tashih çalışmalarını aşağıdaki tablo aracılığıyla sunmak mümkündür.

Kaynak Eser	Kaynak Eser Yazarı	Tashih Tarihi	Tashih Edilen Nüshalar
<i>Nev-zuhûr</i>	Abdî	1277/1863	Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar 5738, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt 14901.
<i>Mevlîd</i>	Şemseddîn Sivasî (ö. 1006/1597)	1287/1870	
<i>Âdâb-ı Menâzil</i>	Abdüllatîf b. Durmuş (ö. 16. yy)	1289/1873 ²⁴	Bursa İnebey Ktp., Genel 1682.
<i>Menâsikü'l-Ḥac</i>	Yûsuf Sinâneddîn b. Ya'kûb Efendi (ö. 1581)	1291/1874	Bursa İnebey Ktp., Milli 3769.

²⁴ Musahhih bu eseri ikinci bir defa 15 Safer 1291/3 Nisan 1874'de tashih edecektir.

<i>Gülşen-i Vahdet</i>	Şâhidî İbrâhîm Dede (ö. 1550)	1303/1885	Millî Ktp. Yz A 2109, Yz A 2118; Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdai Efendi 663.
<i>Gülşen-i Tevhîd</i>	Şâhidî İbrâhîm Dede (ö. 1550)	1303/1885	Bursa İnebey Ktp., Genel 2031.
<i>Silsilenâme-i Celvetiyye</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1308/1890	Bursa İnebey Ktp., Genel 4295.
<i>Vesiletü'l-Merâm</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1308/1890	Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt 14881. ²⁵
<i>Kitâbu'n-Necât</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1312/1894	Nüshasına erişilememiştir. ²⁶
<i>Tuḥfe-i Ḥasekiyye</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1320/1902	Bursa İnebey Ktp., Genel 77.
<i>Mi'râciyye</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1320/1902	Bursa İnebey Ktp., Genel 76/1, Genel 4356. ²⁷
<i>Tuḥfe-i Bahriyye</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1320/1902	Bursa İnebey Ktp., Genel 76/2.
<i>Tuḥfe-i Ḥaseniyye</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1320/1902	Bursa İnebey Ktp., Genel 76/3.
<i>Tuḥfe-i 'Ömeriyye</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1320/1902	Bursa İnebey Ktp., Genel 76/4; Süleymaniye Ktp., Kemankeş 187. ²⁸
<i>Kenz-i Mahfî</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)	1321/1903	Nüshasına erişilememiştir. ²⁹
<i>Vaṣiyyetnâme</i>	Birgivî Mehmed Efendi (ö. 1573)	1321/1903	Nüshasına erişilememiştir. ³⁰
<i>Ḳaṣîde ma'a Şerḥ</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)		Nüshasına erişilememiştir. ³¹
<i>Mecmû'a</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)		Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 3572.
<i>Şerḥ-i Şalât-ı İbn Meşîş</i>	İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1725)		Nüshasına erişilememiştir. ³²
<i>Tārîḥ-i Manzûm der-Beyân-ı Şehr-i Ḳosṭanṭîniyye</i> ³³			Bursa İnebey Ktp., Genel 1700, vrk. 479a-481a.

Tablo 1: Mahmûd Âgâh/Nâsîh'in Tashih Çalışmaları

²⁵ Ayrıca bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, Bursa İnebey Ktp., Genel 1700, vr. 470b.

²⁶ Nüshasına erişilemeyen bu tashih için bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, vr. 470b.

²⁷ Genel 4356 numarada yer alan bu nüshayı Mahmûd, 1323/1905 yılında tashih etmiştir.

²⁸ Mahmûd, *Tuḥfe-i 'Ömeriyye*'nin biri yazma biri de basma iki nüshasını bir biriyle mukabele ederek her ikisini de tashih ettiğini belirtip bu iki tashih için bir tarih manzumesi yazar. Bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, vr. 477a.

²⁹ Nüshasına erişilemeyen bu tashih için bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, vr. 477a. Mahmûd eserin iki ayrı nüshasını tashih edip ikisi için de birer tarih manzumesi yazmıştır.

³⁰ Nüshasına erişilemeyen bu tashih için bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, vr. 477a. Mahmûd tashih ettiği nüshanın matbu bir nüsha olduğunu ve 1150 yanlış tashih ettiğini belirtmektedir.

³¹ Nüshasına erişilemeyen bu tashih için bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, vr. 169b.

³² Nüshasına erişilemeyen bu tashih için bkz. Bursevî, *Sübhâtü's-Sâlikîn*, vr. 470b.

³³ Mahmûd, tashih ettiği bu manzumenin Evliyâ Çelebi Tarihi'nin matbu nüshasında yer aldığını ifade eder.

Mahmûd'un tashih faaliyetleri bütüncül bir perspektiften değerlendirildiğinde, birkaç temel hususun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunların başında, tashih ettiği nüshaların önemli bir bölümünü, derin bir muhabbet beslediği Bursalı İsmâil Hakkı'nın eserlerinin teşkil etmesi gelmektedir. 1273 yılında Bursa'ya yerleşmesinin ardından, uzun bir müddet Bursevî'nin dergâhında inzivaya çekilen Mahmûd'un bu dönemi, onun eserlerini mütalaa etmek, nüshalarını çoğaltmak ve tashih etmek suretiyle geçirdiği, bizzat kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı geniş kapsamlı çalışması için malzeme temin etme gayesiyle Bursevî'ye ait farklı nüshaların izini süren Mahmûd'un, bu süreçte karşılaştığı metin bozulmalarını tespit ederek tashih yoluna gittiği görülmektedir.

Mahmûd'un tashih çalışmalarında dikkat çeken bir diğer husus ise yalnızca Türkçe eserlere yönelik tashih faaliyetinde bulunmasıdır. Bu tercihini kendisi de dolaylı olarak ima etmekte; tarafımızdan tespit edilen tashihleri arasında Türkçe dışındaki herhangi bir metnin bulunmaması, onun bu hususta bilinçli bir hassasiyet taşıdığına işaret etmektedir.

Mahmûd'un tashih faaliyetlerini yürütürken izlediği yöntemler incelendiğinde, bu müdahalelerin bir kısmını bizzat istinsah ettiği yeni nüshalar üzerinde uygulayarak açık biçimde gösterdiği, bir kısmını ise doğrudan karşılaştığı mevcut nüshalar üzerinde gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Tashih ettiği tüm nüshalarda kendisini görünür kılan Mahmûd, özellikle yeni bir nüsha teşkil ettiği durumlarda, adeta yeni bir telif eserin vücuda getirildiği izlenimini veren kapsamlı müdahalelerde bulunmuştur. Bu çerçevede, oluşturduğu nüshaların başlangıç veya bitiş kısımlarında tashih sürecine, gerekçelerine ve müdahale biçimlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler kaydettiği; bu vesileyle, kendi hayatına dair önemli verileri de kayıt altına aldığı görülmektedir.

Nitekim, 16. yüzyıl âlimlerinden Karamanlı fakih Abdüllatîf b. Durmuş'un *Âdâb-ı Menâzil* adlı eserinin eksik bir nüshasını tashih ederken, kaynak metne köklü müdahalelerde bulunmuş ve kendi oluşturduğu yeni nüshasına *Şem'atü'l-Meḥâfil fî Âdâbi'l-Menâzil* adını vermiştir. Benzer şekilde, 16. yüzyılda yaşamış Şeyh Sinan Efendi'nin *Menâsikü'l-Hac* adlı Türkçe risalesini de yeni bir nüsha çıkararak tashih etmiştir. Mahmûd'un bu çalışmaları, incelememiz açısından önemli malzemeler ihtiva etmekle birlikte, bu makalede doğrudan değil, dolaylı atıflar çerçevesinde ele alınacaktır.

Öte yandan, Mahmûd'un derleme türündeki mühim eseri *Sübhatü's-Sâlikîn* de esasen onun geniş kapsamlı bir tashih çalışması olarak değerlendirilebilir. Bu eserde yer alan şiirlerin problemli kısımlarına dikkat çekerek, yazma eser kütüphanelerindeki araştırmaları ve çeşitli sahaf ya da özel koleksiyonlarda karşılaştığı nüshalar aracılığıyla tespit ettiği

hatalı bölümleri tashih etmiştir. Eldeki nüshalarında görülen yoğun notların önemli bir kısmı da bu tashih faaliyetlerine ilişkindir. Ancak, makalenin hacmini aşmamak adına *Sübhatü's-Sâlikîn* üzerindeki bu tashihler çalışmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır.

II. Şemseddîn Sivasî'nin (ö. 1006/1597) *Mevlid*³⁴'ine Yapılan Tashih

Yapılan tespitler doğrultusunda, Mahmûd Âgâh tarafından istinsahı da bizzat üstlenilerek gerçekleştirilen ilk tashih çalışmalarından birinin, 16. yüzyıl sûfî şairi ve velut müelliflerinden Şemseddîn Sivasî'ye ait manzum *Mevlid* üzerine olduğu belirlenmiştir. Söz konusu tashih faaliyeti, musahhih tarafından 27 Rebülevvel 1287 / 27 Haziran 1870 tarihinde tamamlanmıştır. Aynı dönem içerisinde, Abdî mahlaslı bir şaire ait olup Hz. İsmâil'in kıssasını konu edinen *Nev-zuhûr* adlı mesneviye yönelik bir tashih çalışması daha gerçekleştirilmiştir. Mahmûd tarafından her iki eserin tashihini ihtiva eden ve biri gençlik, diğeri ise yaşlılık dönemine tekabül eden iki farklı hat ile kaleme alınmış iki ayrı nüsha meydana getirilmiştir

Bu nüshalardan ilki, tashihin yapıldığı döneme ait olup Süleymaniye Kütüphanesi SK Yazma Bağışlar 5738 numarada kayıtlıdır. İkinci nüsha ise musahhihin daha ileri yaşlarında istinsah ettiği ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 14901 numarada muhafaza edilen yazmadır. Söz konusu ikinci nüsha, Mahmûd'un yaşlılık dönemine ait karakteristik hattını yansıtmakta olup, istinsah kaydını ihtiva etmemektedir. Nüshanın bazı yapraklarında yer alan vakıf kayıtları, bu nüshanın Kütübhâne-i Umûmî-i Osmânî'ye (Beyazıt Devlet Kütüphanesi) vakfedildiğini göstermektedir.

Mahmûd Âgâh'ın iki ayrı tashih çalışmasını içeren SK Yazma Bağışlar 5738 numaralı nüshada yer verilen ilk tashih çalışması, 16. yüzyıl sûfî şairlerinden Şemseddîn Sivasî'ye (ö. 1006/1597) ait *Mevlid* metnini kaynak alır. Musahhah metne geçilmeden önce, "Terceme-i Hâl-i Şeyh Ahmed Şemseddîn-i Sivasî" başlığını taşıyan dört sayfalık bir biyografiye (1b–3a) yer verilmiştir. Bu biyografinin sonunda yer alan "nuķile min mecmû'a'ı Mehmed Tâhir Beg Bursevî" kaydı, musahhih tarafından aktarılan bilgilerin kaynağına işaret etmektedir.

İlk bakışta bu kaydın, Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserine bir atıf niteliği taşıdığı düşünülebilir. Ancak yapılan içerik mukayeseleri sonucunda, ilgili bilgilerin, Bursalı Mehmed Tâhir tarafından 1318/1900 tarihinde neşredilen *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli* adlı risaleden nakledildiği anlaşılmıştır. Bu noktada dikkat çeken husus, Mahmûd Âgâh'ın tashih çalışmasını 1287/1870 yılında

³⁴ Aruzun fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün kalıbı ile yazılan eser 1580 yılından tamamlanmıştır. Hasan Aksoy'un neşrine göre 27 bölüm ve 1217 beyitten oluşmaktadır. Bkz. Şemseddîn Sivasî, *Mevlid*, haz. Hasan Aksoy, (Sivas: Sivas Belediyesi Yay., 2015).

tamamlamış olmasıdır. Bu tarihte söz konusu risalenin henüz yayımlanmamış olduğu dikkate alındığında, musahhih tarafından bu bilgilere nasıl ulaşıldığı açıklamaya muhtaç hâle gelmektedir. Bu bağlamda en kuvvetli ihtimal, Mahmûd ile Bursalı Mehmed Tâhir arasında şahsî bir tanışıklığın mevcut olması ve musahhihin, Mehmed Tâhir'in henüz yayımlanmamış taslak çalışmalarından faydalanmış olmasıdır. Nitekim kaynak olarak "mecnû'a" ifadesinin tercih edilmesi de bu yorumu destekler mahiyettedir. Daha zayıf bir ihtimal ise, ilgili biyografik bilgilere tashih tarihinden sonra ulaşılarak, söz konusu metnin müteakip bir tarihte nüshaya dâhil edilmiş olmasıdır.

Bursalı Mehmed Tâhir'den nakledilen terceme-i hâlin akabinde, "ez-târîh-i Na'îmâ der-evâ'il-i cild-i evvel" ifadesiyle Naîmâ Târîhi kaynak gösterilerek Şemseddîn Sivasî'ye dair yarım sayfalık ilave bir bilgi daha verilir.

Yazmanın 3b sayfasından itibaren, "Menkıbe-i Manzûme-i Velâdet-i Nebeviyye 'aleyhi efđalu't-ta'hiyye li'-Şeyh Ahmed Şemseddîn Sivasî kuddise sırruhû" başlığı altında Şemseddîn Sivasî'ye ait *Mevlid* metni başlamaktadır. Metnin giriş kısmında tashih faaliyetine dair herhangi bir açıklama bulunmamakta; ancak metnin sonunda "İfâdetü'l-muşahhih" başlığıyla yer alan uzun açıklama tashih sürecine ilişkin kapsamlı bilgiler sunmaktadır. "Sebeb-i tashih" bağlamında değerlendirilebilecek bu metinde Mahmûd, eseri tashih etme gerekçelerini, uyguladığı yöntemleri ve sürecin seyrini tafsilatlı biçimde izah etmektedir.

Bu açıklamalara göre Mahmûd, öncelikle eser sahibi Şemseddîn Sivasî hakkında kısa bilgiler vererek söze başlamakta, ardından tashihe konu olan metnin durumuna geçmektedir. Musahhihin ifadesine göre, Şemseddîn Sivasî Hz. Peygamber'in doğumunu konu alan bir manzume kaleme almış; bu eser, benzerlerinden daha üstün ve değerli addedilmiştir. Ancak zaman içerisinde bu eserin bazı nüshaları bozulmuş, yanlış kopyalanmış ve tahrif edilmiştir. Bu bağlamda musahhihin eline ulaşan problemli bir nüsha, eserin yazımından 42 yıl sonra, 1030/1620 yılında, müellifin amcazadesi Ümmet bin Mûsâ'nın "kalem-i cehl-tev'emiyle" ürettiği hatalarla dolu nüshadır.

Mahmûd, söz konusu kâtibin cehaleti ve dikkatsizliği sebebiyle eserin dil ve anlam bütünlüğünü bozduğunu ifade etmekte, bu durumu somutlaştırmak amacıyla örnekler vermektedir. Özellikle, Hz. Muhammed'in bir mucizesinin anlatıldığı bölümde yapılan bir hata üzerinden ciddi bir anlam kaymasının nasıl meydana geldiğini şu ifadelerle göstermeye çalışmaktadır:

...risâle-i mezkûre nüshalarından biñ otuz târîhinde ya'nî risâle-i mezkûreniñ te'lîfi târîhinden kırk iki sene mürûrunda nâzım-ı şeyh-i mûmâ ileyiñ 'ammisi oğlu Ümmet bin Mûsâ'nın kalem-i cehl-tev'emiyle tahrîr olunmuş olan bir nüshası der-dest-i 'âcizî

olup ber-vech-i muḥarrer, muḥarrir-i merķūmuñ kemāl-i cehl ü nādānīsine binā'en risāle-i mezkûre elfāzınıñ ezhār-ı imlāsı bād-ı şarşar-ı cehāletle perîşān u tārūmār ve cevāhir-i ebyātı seng-i seķāmetle raḥne-dār olmuş ḥattā muḥarrir-i merķūmuñ farṭ-ı cehlını işbātda aşḫāb-ı fūhūma bu işāret-i kāfidir ki risāle-i mezkûrede efḍal-i maḥlūkāt ve ekmel-i mevcūdāt 'aleyhi ve 'alā ālihī ezke't-taḥiyyāt ve't-teslīmāt efendimiz ḥazretleriniñ mu'cizāt-ı bāhirātı beyānı fuşūlünde nāzım-ı şeyḫ-i mūmā ileyhiñ "faşlun fī ḥanīni'l-cimād bi-firāķihī şallallāhu 'aleyhi ve sellem" didügi maḥalde muḥarrir-i merķūm "faşlun fī ḥīni'l-cimā'ı bi-firāķihī" diyü taḥrîr eylemiş.³⁵

Bu cümlelerin devamında nüshayı çoğaltan kâtibin, Taşlıcalı Yahyâ'nın (ö. 990/1582)³⁶ *Gencîne-i Râz* isimli eserinde eleştirilen kâtiplerden olduğunu ifade eder.

Mahmûd Âgâh, tashih faaliyetine girişme gerekçesini, eline ulaşan nüshada müstensih atfettiği cehalet ve dikkatsizlik kaynaklı hataların tespitiyle temellendirmektedir. Mezkûr hatalar karşısında, eserin daha sağlam bir nüshasıyla mukabelede bulunmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda sahih bir nüshaya ulaşabilmek amacıyla yoğun bir arayış içerisine girmiştir. Ancak tüm çabalarına rağmen tatmin edici nitelikte bir nüshaya erişememiştir. Nüshayı mevcut hâliyle bırakmayı vicdanen uygun görmeyen Mahmûd, nihayetinde müellifin ruhaniyetine sığınarak elindeki nüshayı tashih etmeye karar verdiğini ifade etmektedir.

Mahmûd Âgâh'ın ifadelerine göre, tashihlerinin öncelikli amacı, nüshadaki "sehv ü ğalaṭı zāhir ve mütebādir-i ḥāṭır-ı fāṭır olan maḥallerini", yani hatalı olduğu açıkça görülen ve ilk bakışta fark edilebilecek yanlışları düzeltmektir. Bununla birlikte, yalnızca müstensih hatalarıyla sınırlı kalmayacağını, metnin eksik yahut yetersiz gördüğü kısımlarına da müdahale edeceğini ifade eder. Bu noktada, tashih sürecinde müellifin "kusur"larını da göz ardı etmeyen bir yaklaşım sergilediği anlaşılmaktadır. Mahmûd'un tashih anlayışını ve müdahale biçimini daha iyi kavrayabilmek adına, bu kısımdaki ifadelerini olduğu gibi nakletmek isabetli olacaktır:

Pes risāle-i manẓūme-i mezkûreniñ bi'l-muķābele taşḫīḫi için bir nüşḥa-i saḥīḥasını tecessüs ü taḥarrīde ḥaylice it'āb-ı semend-i sa'y ü gūşış olunmuş ise de ehliniñ ma'lūmu olduğu üzre bu mişillü manẓūm ve ğayr-ı manẓūm risāleler kibrīt-i aḥmer kabîlinden olduğundan müstakīm ü saķīm bir nüşḥası daḥi bulunamayıp ve bu ḥālî üzere daḥi terk olunamayıp nihāyetü'l-emr bir gün müsta'inen billāhi'l-mu'in ve mütevessilen ilā rūḫi seyyidi'l-mürselin ve ḥuşūşan nāzım-ı şeyḫ-i mūmā ileyh şabballāhu sicāle raḥmetihī 'aleyh ḥazretleriniñ himem-i rūḥāniyelerine

³⁵ Şemsî, *Mevlid*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar 5738, vr. 37b..

³⁶ Mahmûd "IV. Murād devrinin büyük âlimlerinden Şeyhülislām Yahyâ Efendi" dese de Yahyâ'ları karıştırdığı anlaşılmaktadır. Zira *Gencîne-i Râz* isimli mesnevisinde kâtipleri eleştiren Taşlıcalı Yahyâdır.

müteveccihen risāle-i mezkûreniñ sehv ü ğalatı zāhir ve mütebādir-i hâtır-ı fâtır olan maḥallerini taṣḥīḥ ve ba‘zan risāle-i mezkûre ebyâtından nâzım-ı şeyḥ-i mûmā ileyhiñ ḥāl-i cem‘ u istiğrākında zuhûra gelip mıṣrā‘ayn beyninde muṭābaḳat-i ḳāfiye ve zīnet-i elfāz taraflarına ‘aṭf-ı naẓar-ı himmet olunamayan cevāhir-i ebyāt u zevāhir-i elfāz daḥi ḥaḳıḳat-i ḥālī idrāk etmeyenler ve semt-i ṣalāḥa gitmeyenler naẓarında kem-‘ayār olmamak niyyet-i ḥayriyyesiyle o mişillü ebyāt ve elfāza bedel ebyāt-ı selīse ve meṣārī‘-i nefīse ve elfāz-ı ḥasene ve terkībāt-ı müstaḥsene tanẓīm ü tertīb olunduğundan soñra ol tebdil olunan ebyāt u mesārī‘ u elfāz, kenār-ı ṣaḥīfede “nüṣḥa-i atıḳa” diyü sebt ü taṣṭir olunarak biñ iki yüz seksen yedi senesi maḥrûse-i Bursa’ya tâbi ‘Gemlik ḳasabasına muzāfe Pazarköy nāhiyesi ḳaryelerinden Gedelek-nām ḳaryede imāmet-i ‘ācizī eṣnāsında ḥamden fe-ḥamden bunuñ daḥi itmām-ı taḥrīr ü taṣḥīḥine ‘avn-i Bārī yārī olmuştur.³⁷

Mahmûd, gerçekleştirmiş olduğu tashihin kapsamını açık biçimde ortaya koymakla kalmayıp bu süreçte benimsediği usul ve teknikleri de ayrıntılı şekilde açıklamaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, musahhihin bu doğrultudaki açıklamalarına etraflıca dönülecektir.

Yazmadaki ilk tashih çalışmasının sonunda, 1323/1905 tarihli ve sayfaya dikey olarak kaydedilmiş bir not, söz konusu nüshanın musahhihin vefatına kadar bizzat kendi elinde bulunduğunu göstermektedir. Mahmûd’un yaşlılık dönemine ait karakteristik hattıyla kaleme alınan bu notta, tashih edilmiş *Mevlid* nüshasına dair önemli bir bilgi de aktarılmaktadır. Buna göre, Bursa ahalisinden Seyyid Mehmed Sâib Efendi isimli bir zat, tashih edilmiş bu nüshanın bir kopyasını temin etmek istemiş ve bu işi Kanbur Hacı Mehmed adlı bir yazıcıya havale etmiştir. Ancak söz konusu yazıcı, Mahmûd’un nüshasını esas alarak oluşturduğu yeni kopyada 60 farklı yerde hata yapmıştır. Nüshalardaki en küçük bir yanlışlığa dahi tahammülü olmadığı anlaşılan Mahmûd Nâsıh, bu yeni kopyadaki hataları da tashih ettiğini şu şekilde belirtmektedir:

Şehr-i şehîr-i Burusa’da ihvânımızdan himem-i ehl-i ḥālī ṭālib ḳulûb-ı fuḳārâyı cālib Seyyid Meḥmed Şāib Efendi bu manzûme-i merġûbeniñ bir nüṣḥasına raġbet-i ‘arīfâne ile rāġıb olup anıñ taḥrīrini Ḳanbur Hācī Meḥmed nāmında bir yazıcıya ihāle etdiginde yazıcı-i merḳûm bu faḳīriñ ḥaṭṭıyla olan nüṣḥaya baḳar gibi baḳarak yazdığı bu nüṣḥanını altmış yerini saḳat ya‘nī yañlış yazmış olduğundan saḳaṭāt-ı mezkûreyi bi-‘avnilāhi’l-ḳadīr bu ‘abd-i muṣaḥḥih-i faḳīr Maḥmûd Āġāh-ı ḥaḳīriñ ḳalem-i ḳaṣırānesiyle taṣḥīḥ ü iṣlāḥ olunmuştur. Fī sene 1323.³⁸

³⁷ Şemsî, *Mevlid*, vr. 37b.

³⁸ Şemsî, *Mevlid*, vr. 38a.

Mahmûd'un sözünü ettiği bu nüshanın, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan nüsha ile aynı olduğu düşünülebilir; ancak bu ihtimal geçerli değildir. Zira söz konusu Beyazıt nüshası, doğrudan Mahmûd'un kendi eliyle istinsah edilmiş olup Kanbur Hacı Mehmed adlı yazıcının müdahalesine işaret eden herhangi bir kayıt veya iz taşımamaktadır. Bu durum dikkate alındığında, Mahmûd'un tashih ettiği metnin en az üçüncü bir nüshasının daha bulunduğu anlaşılmakta; ancak tarafımızdan yapılan taramalar neticesinde, söz konusu nüshanın günümüze ulaştığını gösteren herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Bu örnek, özellikle kapsamlı tashihlerin uygulandığı metinlerde, gayr-ı musahhah kolların yanı sıra, kaynak metnin neredeyse yeni bir versiyonu niteliğindeki musahhah nüshalar etrafında da müstakil bir nüsha kolunun oluşarak dolaşıma girebildiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

III. Abdî'nin *Nev-zuhûr* İsimli Manzumesi

Mahmûd Âgâh'ın, Abdî mahlaslı bir şairin *Nev-zuhûr* ismiyle kaleme aldığı ve Hz. İsmail'in kurban edilme kıssasını konu edinen manzumesine yönelik tashih çalışması, Süleymaniye Kütüphanesi SK Yazma Bağışlar 5738 numaralı yazmada, 39^b-47^a yaprakları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada musahhih, tashih gerekçelerini ve müdahale yöntemlerini, eserin musahhah metnini kaydettikten sonra eklediği “Arîzatü'l-Muşahhih” başlıklı metinle açıklamaktadır.

İlgili bölümde, öncelikle tashih faaliyetinin gerekçelerini ortaya koyan Mahmûd Âgâh, Abdî mahlaslı merhum şairin bu “kışsa-i pür-hişşe”yi nazma çekerek bir hayır eseri bırakma niyetiyle hareket ettiğini belirtir. Ancak Mahmûd, manzumenin bazı yerlerinde, özellikle üzerinde kırmızı renkle işaretlediği kelime ve terkiplerde, ne “hüs-n-i ta'bir” ne de “ma'nâ-yı dil-pezir” açısından estetik bir değer bulunmadığını ifade eder. Bu tespitleriyle musahhih, tashih gerekçesini hem edebî zevk hem de anlam bütünlüğü bağlamında temellendirerek izah etmektedir:

İşbu manzûmeniñ nâzımı bulunan 'Abdî merhûm bu kışsa-i pür-hişşeniñ tanzîmiyle gūyâ bir eşer-i hayr bırakmak ve bu vesîle ile gerden-i 'ubûdiyyetine kılâde-i şefâ'at takmak murâd eylemiş ise de manzûme-i mezkûreniñ birkaç maḥallinde üzerleri sürh-ile işaret olunan kelimât ve terkibâtın gerek hüs-n-i ta'bir ve gerek ma'nâ-yı dil-pezir cihetinden aşlâ hazzı olmadığı ednâ müṭâla'a ile ehliniñ ma'lûmu olmağla...³⁹

Mahmûd, Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yönelik tashihinde müdahale gerekçesini öncelikle müstensihin istinsah hatalarına dayandırmaya çalışırken, *Nev-zuhûr* üzerinde gerçekleştirdiği tashihte ise doğrudan müellifin telifini eksik ve kusurlu bulduğunu ifade

³⁹ Abdî, *Nev-zuhûr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar 5738, vr. 45a.

ederek müdahalesini gerekçelendirmektedir. Gerekçesini bu şekilde izah ettikten sonra, söz konusu tashihi herhangi bir çıkar veya övgü beklentisi olmaksızın gerçekleştirdiğini vurgular. Manzumenin zayıf bulduğu beyitlerini ve hatalı ifadelerini tamamen çıkardığını, bununla birlikte kelime ve terkiplerde büyük ölçüde değişiklik yapmamaya özen gösterdiğini belirtir. Yalnızca gerekli gördüğü yerlerde daha uygun ifadeler ikame ederek eserin anlam ve üslup bütünlüğünü koruyan yeni bir versiyonunu oluşturduğunu ifade eder:

bu fakîr-i hâk-râh u pür-günâh Seyyid Maḥmûd Âgâh bendeleri ğaraḥ u ‘ivaḏdan ‘ārî ve faḥr u mübâhâtdan berî olarak o miṣillü ebyât u meṣâri ‘ külliyyen lağz olunmak ve kelimât u terkîbâtında tebeddül ü teğayyür-i fâḥiş ile tebeddül ü teğayyür bulunmamak şartlarına ri ‘ âyet birle ḡih-n-i kâşırânemce o miṣillü kelimât u terkîbâtından her biriniñ yerine bir kelime-i âḡar u terkîb-i diğeri tertîb ü taḥrîr olunup o miṣillü “nüṣṣa-i ‘atîka” diyü hâmiş-i ṣaḡîfeye sebt olunmuştur.⁴⁰

Mahmûd’un tashihleri gösterme tekniği, *Mevlid* üzerinde uyguladığı yöntemle paralellik arz etmektedir. Yapılan değişiklikler, doğrudan oluşturulan yeni nüshanın metnine dâhil edilirken, tashihe konu olan kısımlar haşiyelerde belirtilmiş ve bu müdahaleler “nüsha-i atîka”ya atıfla işaretlenmiştir. Mahmûd, yaptığı tashihlerin ne denli önemli ve anlam açısından kritik olduğunu vurgulamak amacıyla, kaynak metindeki bir beyit üzerinden örnekli bir açıklama sunar. Abdî’nin *Nev-zuhûr*’unda yer alan:

Didi iy Mevlâ melâ’ik ‘askeri
Tecrübe kıldum bugün ben bunları

beytinde geçen “tecrübe” kelimesinin kullanımı, Mahmûd tarafından ciddi bir anlam hatası olarak değerlendirilmiştir. Zira “tecrübe” kelimesi, denemek, sınamak anlamlarında kullanılagelmiş olup bu bağlamda Allah’ın emirlerini “tecrübe etmek” gibi bir anlam çıkarılması teolojik açıdan kabul edilemezdir. Allah’ın mutlak ilmi karşısında bu tür bir kullanım, hem akidevî hem de edebî açıdan sakıncalı bulunmuştur. Ayrıca Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’in sadakati, Allah tarafından sınanacak bir belirsizlik değil, Allah’ın ilminde en başından itibaren sabit bir hakikattir. Dolayısıyla musahhih, bu anlam kaymasını tashih yoluyla düzelttiğini özellikle belirtir.⁴¹

Mahmûd Âgâh, tashih çalışmasını 1277 (1860–1861) yılında tamamladığını belirtir ve ardından “Nazm li-muṣaḡḡihî’l-fakîr” başlıklı bir manzume ekler. Bu manzumede Allah’tan mağfiret diler; *Nev-zuhûr* ve *Mevlid* tashihlerine dair genel değerlendirmelerde bulunur.

⁴⁰ Abdî, *Nev-zuhûr*, vr. 45a-b.

⁴¹ Mahmûd’un burada betimlenmeye çalışılan tashih gerekçesinin değerlendirilmeye ve eleştirilmeye açık olduğunu belirtmek isteriz.

Nüshaların “nâdân ve câhil” kimselerin eline geçmemesi için dua ederken, metni tahrif edebilecek dikkatsiz kâtipleri sert biçimde eleştirir. Çalışmasını yine kendisi tarafından yazılan sekiz beyitlik bir “takrîz” ile sonlandırır.

IV. Mahmûd Âgâh'ın Tashîh Çalışmalarında Usûl ve Muhteva

Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetlerinde belirli usul ve teknik özellikler tespit edilebilmekle birlikte, tüm çalışmalarında yeknesak biçimde uyguladığı sabit bir yöntemden söz etmek mümkün değildir. Her bir müdahalesinde bazı ilkelere bağlı kalmakla beraber, metnin yapısı ve kendi beklentileri doğrultusunda farklı teknikler benimsemiştir. Özellikle istinsahını da bizzat gerçekleştirdiği nüshalarda, tashihin gerekçesini ve sürecini ayrıntılı şekilde açıklama eğilimi dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, tashih ettiği nüshaların başında ya da sonunda “İfâdetü'l-muşahhîh” ve “Sebeb-i tashîh” gibi başlıklar altında müdahale gerekçeleri, uygulanan yöntemler ve tashih süreci açık biçimde ifade edilmektedir. Mahmûd'un bu açıklamaları, tashihlerinin kapsamı ile usul ve tekniklerine dair bilgi edinmeyi mümkün kılmakla birlikte, doğrudan nüsha üzerinde yapılan incelemelerde, söylemde yer almayan bazı müdahale ve tasarrufların da mevcut olduğu gözlemlenmektedir. Bu bölümde, hem musahhihin beyanları hem de nüshalar üzerindeki fiilî uygulamaları dikkate alınarak, gerçekleştirdiği tashihlerin kapsamı ve yöntemi üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

V. Tashih Edilen Metin ve Yazarı Hakkında Bilgi Vermek

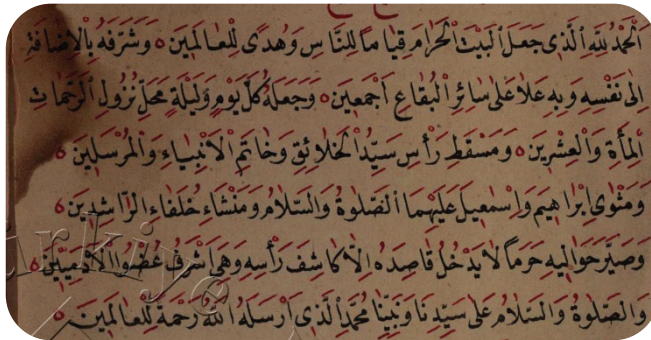
Mahmûd Âgâh'ın, istinsahını da üstlenerek gerçekleştirdiği tashih faaliyetlerinin önemli bir boyutunu, tashih edilen eserin müellifi hakkında okuyucuyu bilgilendirme çabası teşkil etmektedir. Bu doğrultuda, Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yönelik tashih çalışmasının başında, iki farklı kaynağa dayandırdığı kısa bir terceme-i hâl metnine yer vermiştir. Benzer şekilde, Şeyh Sinân'a ait *Menâsikü'l-Hacc* adlı eseri tashih ederken de, *Keşfü'z-Zunûn*'da yer alan bilgilere dayanarak müellif ve esere dair açıklamalarda bulunmuş ve bu bilgileri tashih metninin başında sunmuştur. Derleme niteliğindeki *Sübhatü's-Sâlikîn* adlı eserinin girişinde ise Şeyh İsmâil Hakkı Bursevî'ye dair, üç farklı kaynaktan derlediği üç ayrı biyografiyi aktarmıştır. Öte yandan, 16. yüzyıl âlimlerinden Abdüllatîf b. Durmuş'un *Âdâb-ı Menâzil* adlı eserini tashih ederken doğrudan müstakil bir biyografi sunmamış; ancak “sebeb-i tashîh” başlıklı bölümde, eserin içeriğine dayanarak yazara dair dolaylı bilgiler vermiştir. Abdî mahlaslı şairin *Nev-zuhûr* adlı mesnevisine yönelik tashihinde ise, musahhihin müellife ilişkin herhangi bir malumata ulaşamadığı anlaşılmakta; nitekim eser sahibinden de oldukça belirsiz ifadelerle bahsetmektedir.

VI. İmla ve Harekeleme

Mahmûd Âgâh'ın, istinsahını da gerçekleştirdiği diğer tashih çalışmalarında olduğu gibi, Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'i ve Abdî'nin *Nev-zuhûr*'unu tashih ettiği nüshalarda da tashih faaliyetinin önemli bir boyutunu, metni titiz bir imlâ ve harekelendirme sürecine tabi tutma çabası oluşturmaktadır. Musahhih, bu yönüyle yalnızca anlamı düzeltmeye yönelik müdahalelerde bulunmakla kalmayıp metnin okunabilirliğini artıran görsel ve dilsel iyileştirmelere de önem vermektedir.

Kendisinin de iftiharla ifade ettiği üzere⁴², Mahmûd Âgâh hüsn-i hat ilminde herhangi bir eğitim almamış olmasına rağmen, gençlik dönemine tekabül eden yazılarında oldukça düzenli, okunaklı ve estetik değeri yüksek bir yazı karakteri ortaya koymuştur. Nitekim bu yazı, biçimsel zarafeti ve nizamıyla adeta inci taneleri gibi bir görüntü arz etmekte; bu bakımdan tashih ettiği nüshalarda paleografik açıdan okuru zorlayan herhangi bir unsur barındırmamaktadır. Bununla birlikte Mahmûd Âgâh, yalnızca düzgün bir hat ile yetinmeyip, metinlerin daha kolay ve akıcı bir biçimde okunabilmesi için son derece dikkatli ve okuru yönlendirici bir harekeleme sistemi uygulamaktadır. Harekeleme sisteminde şu hususlar öne çıkar:

1. Ayet, hadis ve mesel gibi Arapça metinlerin tamamının titizlikle harekelenmesi: Bu uygulama, yalnızca Mahmûd'a özgü bir tasarruf olmayıp İslam yazma geleneğinde yüzyıllar boyunca sürdürülegelen köklü bir pratiktir. Özellikle Kur'an-ı Kerîm, hadis-i şerifler ve Arapça şiir metinleri gibi anlam ve telaffuz hassasiyeti taşıyan metinlerde harekeleme yapılması, klasik dönemde yaygınlık kazanmış bir temayüldür. Mahmûd da bu geleneğe riayet ederek tashih ettiği nüshalarda söz konusu metinleri bütünüyle harekelemeye çabalamaktadır. Bu mealde olarak *Menâsikü'l-Hac* risalesini tashih ettiği nüshanın girişindeki Arapça mukaddimeyi şu şekilde harekelemiştir.



Görsel 3: *Menâsikü'l-Hac* Risalesindeki Harekeleme Örneği⁴³

⁴² Mahmûd Nâsîh, *Sübhatü's-Sâlikîn*, vr. 4b.

⁴³ Şeyh Sinân Efendi, *Menâsikü'l-Hac*, Bursa İnebey Ktp. Milli 3769, 6vr. 6b.

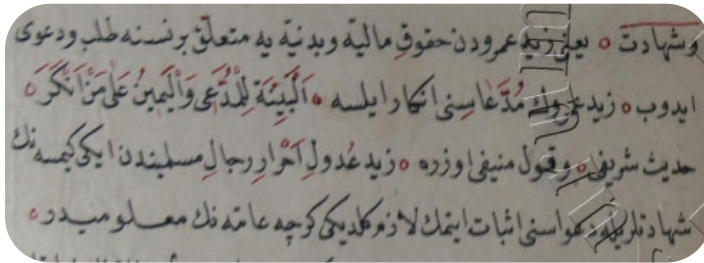
2. Arapça metinlerin dışında kalan kısımlarda Mahmûd Âgâh, tashih ettiği metinlerin tamamını harekeleme yoluna gitmemekte; bunun yerine, okunmasında güçlük veya anlamda belirsizlik yaratabilecek harf, kelime yahut kelime gruplarını seçici biçimde harekelemektedir. Bu yaklaşım, metnin genel akışını kesintiye uğratmadan daha sarîh ve anlaşılır bir okuma imkânı sunmayı amaçlamaktadır. Mahmûd'un bu uygulaması, kendisine mahsus bir yöntem olmaktan ziyade, umumi manada İslami yazmalar, özel olarak da Osmanlı döneminde üretilen Türkçe yazma metinlerde sıkça rastlanan geleneksel bir pratiktir. Özellikle sesteş (cinaslı) kelimeler ile Farsça yapılı tamlamaların harekelenmesine ayrı bir özen gösterilmesi bu yöntemin karakteristik unsurlarındandır. Ancak Mahmûd'un bu geleneği yalnızca sürdürmekle kalmayıp daha sistemli ve yoğun biçimde geliştirdiği söylenebilir. Nitekim *Mevlid* ve *Nev-zuhûr* adlı eserlerde uyguladığı harekeleme pratiği oldukça geniş kapsamlıdır. Dikkatli bakılmadığında bu iki metnin baştan sona harekelenmiş olduğu zannedilebilir; hâlbuki musahhih, harekeleme yaparken özellikle vezin hassasiyetiyle hareket etmiş, Arapça kökenli ve farklı vezinlerde okunmaya müsait⁴⁴ kelimelerin neredeyse tamamına hareke koymuştur. Mahmûd'un bu tercihinde, dönemin dil değişimleri ve söz varlığındaki yeniliklerin de etkili olduğu; dolayısıyla harekeleme sisteminin, 19. yüzyıl okuyucusunun klasik metinlerle kuracağı anlam ilişkisini kolaylaştırmaya matuf olduğu söylenebilir. Ayrıca, Farsça yapılı tamlamaların da aynı titizlikle gösterilmesi ve veznin akışını daha belirginleştirmek amacıyla bazı kelimelerin sonuna özel olarak cezm işareti koyulması, Mahmûd'un harekeleme uygulamalarındaki inceliği ortaya koymaktadır. Bu hususlar, onun klasik yazma geleneğine bağlılığını sürdürürken, kendi döneminin ihtiyaçlarına cevap veren bilinçli bir müdahale anlayışıyla hareket ettiğini göstermektedir.

3. Mahmûd Âgâh'ın harekeleme uygulamalarında tutarlı ve tekdüze bir teknikten söz etmek mümkün değildir. *Mevlid* ve *Nev-zuhûr* nüshalarında harekeleme, metinle aynı renkte mürekkeple yapılmışken; *Âdâbü'l-Menâzil* ve *Menâsikü'l-Hac* tashihlerinde ise baştan sona kırmızı mürekkep tercih edilmiştir. Her ne kadar musahhih bu farklılığı açıkça belirtmemiş olsa da, kırmızı mürekkebin metnin okunabilirliğini ve görsel akıcılığını artırdığı söylenebilir. Bu durum, harekelemenin metin yazımıyla eşzamanlı mı yoksa sonradan yapılan bir okuma sürecinde mi gerçekleştirildiği sorusunu gündeme getirmektedir. Kanaatimizce, Mahmûd harekeleme işlemini yazım sonrası, ikinci bir okuma aşamasında gerçekleştirmiş olmalıdır. Zira yazım

⁴⁴ Bu geleneği şehirlerdeki filolojik izahlarla ilişkilendirmek mümkündür.

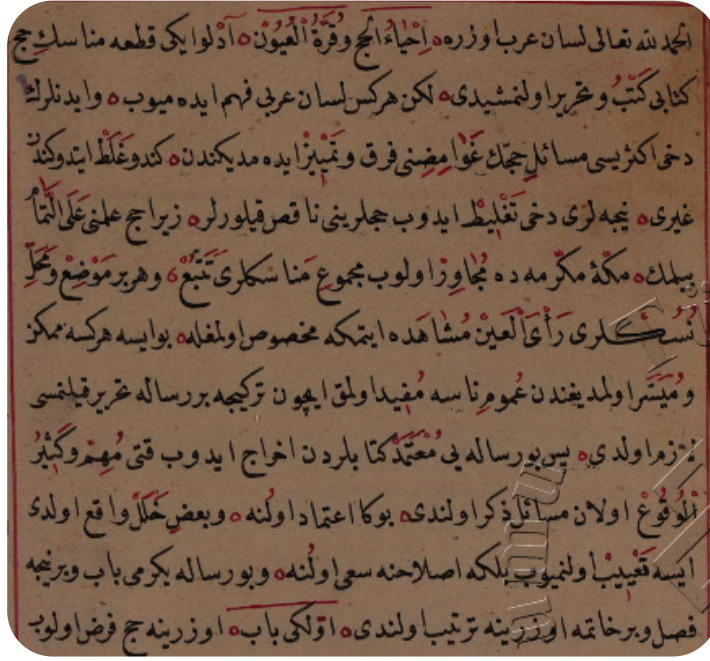
esnasında iki farklı renkte mürekkep kullanımı, özellikle yazma eserlerdeki hassas işçilik göz önüne alındığında, uygulamada oldukça zordur. Bu mesele yalnızca Mahmûd Âgâh'ın uygulamalarıyla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda harekeli yazma metinler bağlamında genel olarak dikkate alınması gereken filolojik ve paleografik bir sorun alanına işaret etmektedir. Mahmûd'un farklı eserlerindeki bu uygulamalar, konunun daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

4. Mahmûd Âgâh'ın imla ve harekeleme sisteminde dikkat çeken ve nispeten daha az rastlanan uygulamalardan biri de anlam ayırıcı işaret kullanmasıdır. Bu işaret, özellikle *Âdâbü'l-Menâzil* ve *Menâsikü'l-Hac* adlı eserlerin tashihinde görülmektedir. Söz konusu işaret, sıfıra benzer küçük dairesel bir sembol (•) olup, metnin akışında anlam ayırıcı bir unsur olarak kullanılmaktadır. Manzum yapıları dolayısıyla *Mevlid* ve *Nev-ẓuhûr*'da bu işarete rastlanmazken, mensur metinlerde ise anlam bütünlüğünü sağlamak ve okumayı kolaylaştırmak amacıyla sistemli biçimde kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu anlam ayırıcı işaretin, günümüzde kullanılan noktalama işaretlerine benzer bir işlevi olduğu söylenebilir de, modern anlamda tek bir noktalama işaretinin karşılığı olarak sınırlanması mümkün değildir. Mahmûd'un uygulamasında bu işaret; bazen bir virgöl, bazen noktalı virgöl, kimi zaman da nokta ya da iki nokta işlevi görecektir biçimde, bağlama uygun olarak çoklu anlam katmanlarını ayırmak için kullanılmıştır. Bu yönüyle işaret, sabit bir kurala bağlı olmaksızın, musahhihin metnin anlam akışını düzenleme ve okuyucuya rehberlik etme amacıyla geliştirdiği pratik bir çözüm olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Mahmûd'un bu anlam ayırıcı işareti kullanımı, klasik Osmanlı yazı geleneğinde nadir rastlanan fakat işlevselliği açısından dikkate değer bir uygulamadır ve onun tashih anlayışında görsel-semantik düzenleme hassasiyetini açıkça yansıtmaktadır.



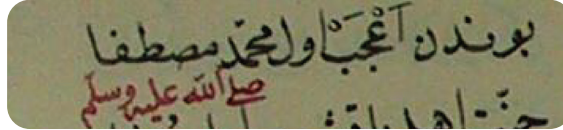
Görsel 4: Şem 'atü'l-Meḥāfil fî'l-Âdābi'l-Menāzil'deki Anlam Ayırıcı Kullanımı⁴⁵

⁴⁵ Mahmûd Nâsîh, *Sübḥatü's-Sâlikîn*, vr. 5a.

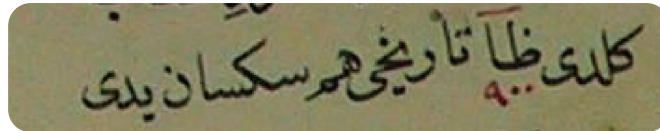


Görsel 5: Menâsikü'l-Hac Risalesindeki Anlam Ayırıcı Kullanımı⁴⁶

Doğrudan harekeleme uygulamalarıyla ilişkili olmasa da, Mahmûd Âgâh'ın tashih ettiği Mevlid ve Nev-zuhûr metinlerinde Hz. Muhammed'in ismi geçtiğinde, satır altı veya üstüne salavat ibaresini yazması, onun metin düzenleme anlayışı bağlamında değerlendirilmesi gereken bir diğer önemli husustur.



Mevlid nüshasına yapılan tashihten alınan aşağıdaki örnekte ise Mahmûd'un metinde ebced değeri söz konusu edilen kelimenin altına bunun sayısal karşılığını yazdığı görülmektedir:



VII. Metnin Notlandırılması: Tahşiye

Mahmûd Âgâh'ın istinsah ederek yaptığı tashih çalışmalarda, içeriğin önemli bir kısmını metne eklediği açıklama notları teşkil etmektedir. Bu notlar, yalnızca musahhihin özgün katkılarından ibaret olmayıp, zaman zaman başka kaynaklardan yapılan nakilleri de içermektedir. Söz konusu açıklamaların işlev ve amaçları tek yönlü değildir; tashih edilen metindeki bir konunun açılınması, açıklanmasına ihtiyaç duyulan kavramların

⁴⁶ Şeyh Sinân Efendi, *Menâsikü'l-Hac*, vr. 7a.

izahı yahut yapılan bir tashihin delillendirilmesi gibi farklı maksatlara matuf olarak kullanılmıştır.

Metne yönelik notlandırma faaliyetleri, İslâm–Osmanlı yazma geleneğinde köklü bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Telif sürecinde oluşan minhuvât notlarıyla⁴⁷ başlayan bu gelenek, zamanla öğrenciler, müstensihler, malikler ve okuyucular tarafından sürdürülen çok yönlü bir pratiğe dönüşmüştür. Bu bağlamda, nüshanın satır aralarına veya kenar/haşiye alanlarına ders notlarının kaydedilmesi⁴⁸, muhtelif yazılı kaynaklardan yapılan nakillerin işlenmesi, metinle bir şekilde ilişkili farklı eserlerden aktarımlarda bulunulması yahut *Kasîde-i Bürde* gibi tanınmış metinlerin veya şerh(ler)inin nüshalarına manzum ya da mensur tercümelerinin ve tahmislerinin eklenmesi⁴⁹ gibi işlemlerle, metin etrafında adeta bir mecmua teşekkül ettirildiği görülmektedir. Ayrıca nüshanın maliki veya okuyucuları tarafından gerçekleştirilen tashih, tenkit ve şerh amaçlı bireysel notlandırmalar⁵⁰ da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Her ne kadar “İfâdetü’l-Muşahhîh” başlıklı metninde açıkça beyan edilmemiş olsa da, Mahmûd Âgâh’ın da klasik geleneğe eklemlenerek tashih ettiği metni yer yer notlandığı müşahede edilmektedir. Nitekim *Mevlid* üzerindeki tashihlerinden birinde, yaptığı müdahalenin hemen ardından, Hâfız Ahmed Efendi’nin *Müstaṭraf* tercümesinden naklen aktardığı bir hadis tercümesine yer vererek yaptığı değişikliği hem teyit etmekte hem de âdeta delillendirmektedir:

Hemm-i dünyâ ile hergiz yatmadı⁵¹

Hemm-i dünyâ virmedi aña elem

Ğamm-ı ‘uqbâ hiç dilinden gitmedi

Ğamm-ı ‘uqbâ idi aña mültezem

⁴⁷ Minhuvât notlarına dair araştırmaların sayısı hayli azdır. Bunların bir değerlendirmesi için bkz. Ahmet Tunç Şen, “Authoring and Publishing in the Age of Manuscripts: the Columbia University Copy of an Ottoman Compendium of Sciences with Marginal Glossing”, *Philological Encounters* 5, sy. 3-4 (Ağustos 2020): 353-377. Ayrıca şu çalışmaya da bakılabilir Songül Karaca, “Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi: Fütûhu’l-Mücâhidin Örneği”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*, sy. 71 (Mayıs 2021): 163-180.

⁴⁸ Tedris sürecinde nüshaların notlandırılması ve bu notların hâşiye ve ta’lik gibi kimi telif türlerine dönüşmesi hakkında bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2011), 19-56.

⁴⁹ Nüshaların bu şekilde mecmuaya dönüştürülmesi *Kasîde-i Bürde* örnekleminde ayrıntılı olarak ele alınmıştır bkz. Sadık Yazır, “Osmanlı Telif Geleneğinde İstilahî ve Amelî Yönden Tercüme ve Şerh İlişkisi”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. M. A. Yekta Saraç Armağanı* içinde, ed. Mücahit Kaçar vd. c. II (İstanbul: DBY, 2023), 1119-1150.

⁵⁰ Malik ve okurların nüshalardaki tahşiye çalışmaları görebildiğimiz kadarıyla bütüncül bir gözle ele alınmış değildir, ancak son zamanlarda çok sayıda tekil örnek gündeme getirilmiştir. Bunlar arasında en çok dikkat çeken, sahip olduğu koleksiyonundaki birçok kitaba haşiyeler düşen Veliyyüddin Cârullâh Efendi’nin notlarına dair yapılan kapsamlı çalışmadır. Bkz. Berat Açıl, ed., *Osmanlı Kitap Kültürü: Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (2. Basım), (İstanbul: İlem Yay., 2020). Ayrıca bkz. Mehmet Kalaycı ve Muzeffer Tan, “Bir 16. Yüzyıl Osmanlı Aliminin Peşinde: Zeyrekzâde Emrullâh Mehmed Efendi ve Otobiyografik Anlatıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62, sy. 1, Ankara, (Mayıs 2021): 1-90. Fatma Esmenur Koç ve Emine Esmenur Koç “Yazma Eserlere Düştüğü Notlar Çerçevesinde Muhammed et-Trabzonî’nin Musahhîh ve Okur Yönü”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* [Muhammed et-Trabzonî el-Medenî Özel Sayısı], sy. 11 (Kasım 2024): 29-49.

⁵¹ Makale boyunca yer verilen beyit örneklerinde, sol tarafta metnin tashih öncesi orijinal şekli, sağ tarafta ise tashih sonrasında musahhîh tarafından müdahale edilmiş nihai formu gösterilmektedir.

İbn-i 'Abbās *raziyallāhu 'anhumā* buyurdu ki Resûl-i ekrem *şallallāhu 'aleyhi ve sellem* ekser-i leyālîde nefis-i nefis ve ehl-i beyt-i kirāmınıñ 'aşası ya'nî ahşam ta'âmı olmadığı hâlde beytütetle tayy buyururlar idi. Ve 'âmme-i ta'âmı şa'îr idi ve bu hâli ihtiyârları ıztırârî olmayıp künûz-ı zemîniñ mefâtîhi ya'nî fethi kendilerine kibeli Hağ'da 'arz olunmuş olduğu hâlde kabûlinden ibâ eylediler. Ya'nî ta'lîmen li'l-ümme'ti revîş-i fuğarâyı ve zühdi ihtiyâr buyurdılar. Ve cenâb-ı Hağğ'a mülâkâtlarına kadar mütevâliyen üç gün buğday etmeginden şeb'a mertebesi tenâvül buyurmadıkları ve mübârek ve mes'ûd nâf-ı şerîfleri üzere cû'dan nâşî hacet bağladıkları ve daği kepegi ayrılmamış arpa unından maṭbûl etmek tenâvül buyurdukları rivâyet olunmuştur. *Nuḳile min tercemeti'l-Müstetraf li-İbni'l-Habbâz Hâfız Ahmed bi-ḳalemi'l-muşahḫihi'l-faḳîr 'ufiye 'annî ve 'anhu Rabbu'l-ḳadîr.*⁵²

Mevlid'in son kısmında yer alan bir beyitte geçen "sîre ehli" ibaresinden sonra Mahmûd, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Muhammediye* şerhini kaynak verdiği şu bilgiyi verip bu ıstılahın açıklanmasını amaçlar:

Sîre ehli Faḫr-ı 'âlem *şallallāhu 'aleyhi ve sellemiñ* gazâyâ ve sâir ahvâline müte'allık olan tārîkatini yazıp hıfz u zabt edenlerdir. *Kemâ zekerahû Şeyḫ İsmâ'îl Hağğî fî Şerḫ-i Muhammediyetü'l-meşhûre. Li-muşahḫihi'l-faḳîr.*⁵³

Mahmûd'un bir kaynaktan nakletmeyip doğrudan "li-musahhihi" olarak kaynak verdiği bazı haşiyeler notları da *Mevlid* tashihinde yer almaktadır. Örneğin "Kim bu gice toğdı ol mirât-ı zât/ Döymedi nûrına 'Uzzâ vü Lât" beytinde, "döymedi" kelimesine yönelik şu açıklama notunu yazmıştır:

"Döymedi: Türkîde taḥammül itmedi ve tākati yetmedi ma'nâsına olmağla ya'nî "dostuna cennet 'adûsuna ṭamu" denildiği üzere bād-ı şarşar-ı saṭvet-i Muhammediye 'aleyhi eḫḫalü't-taḫiyye vezân olduğda eşcâr-ı bî-esmâr-ı aşnâm-ı eşrâr taḥammül edemeyüp yüzleri üzere üftâde-i ḥâk-i mezellet oldılar. Li-muşahḫihi'l-faḳîr."⁵⁴

Nüsha boyunca bu türden birkaç açıklama notuna daha yer veren Mahmûd, bir beyitte geçen Varaka'nın, Hz. Hadîce'nin amcası oğlu olduğunu notlarken (14a) başka bir beyitte geçen "hevdec" kelimesini haşiyede aşağıdaki şekilde izah eder. Bu notunda kendisine dair de önemli bir biyografik bilgi verip birinci kez hac farızasını eda ettiğini ima yoluyla ifade ederken ikincisinin gerçekleşmesi için Allah'a dua etmektedir.

"Hevdec: Deve ve sâ'ireniñ üstünde veyâ yanlarında merbûṭ olup içine âdem girip oturacak nesnedir ki fî zamâninâ ekser-i ḥuccâc Mekke'den Medîne'ye ve Medîne'den

⁵² Şemsî, *Mevlid*, vr. 6b.

⁵³ Şemsî, *Mevlid*, vr. 36b.

⁵⁴ Şemsî, *Mevlid*, vr. 13b.

Mekke'ye 'azîmetlerinde aña süvâr olurlar. Şimdi aña 'Araplar serîr ve şutûf derler.

*Allâhümme yessir lenâ tekrârehâ. Li-muşaḥḥihi'l-faḳîr.*⁵⁵

Mahmûd'un bazı notları ise, gerçekleştirdiği tashihlerin gerekçesini ortaya koyan ya da söz konusu müdahaleleri teyit edici nitelikte olan açıklamalardan müteşekkildir. 26b'de kaynak nüshada "Ġusl idüp hem itdi tecdîd-i vuzû /Pāk idi evvelde pāk-idi aru" şeklinde yer alan beyitteki ikinci mısraı "Çün ana her dem vucûd olmuşdı hû" şeklinde değiştiren musahhih bu değişikliği belirttiği derkenarda "Pāk-idi aru ne dimekdür bilemedüm, bilenlerden müstercâdır." ifadesiyle ikinci mısraı anlamadığını belirtmiştir.

27b'de yer alan "Şaf tıutup Akşâ'da cem ' -i enbiyâ/ İtdiler ta 'zîm-i bî-ḥad bî-riyâ" beyitteki "bî-riyâ" kelimesini seçen Mahmûd, kenarda bunun için "bî-riyâ bedeli bî-mirâ olsa evlâ idi. Zîrâ enbiyâ-yı 'izâm 'aleyhimü's-selâmda şâ'ibe-i riyâ olmaduğı ke's-şemsi fî vasaṭi's-semâ zâhir ü hüveydâdır. Li-muşaḥḥihi'l-faḳîr." şeklinde bir not ile önerdiği ama nedense metinde uygulamadığı tashih değişikliğinin gerekçesini açıklamaktadır. Benzer bir notlandırma da kaynak metinde "Ṭarf-ı Hâḳḳ'a oldılar andan revân" şeklinde yer alan mısraya yöneliktir. Bu mısradaki "Ṭarf-ı Hâḳḳ'a oldılar" ibaresini "Oldı süy-i maḳşada" şeklinde değiştiren Mahmûd Âgâh, "Ṭarf-ı Hâḳḳ'a dimekden süy-i maḳşada dimek evlâ vü enseb idüğü ma 'lûm-ı aşhâb-ı fühümdur. Li-muşaḥḥihi'l-faḳîr." şeklindeki kısa bir notta yaptığı değişikliği meşrulaştırma çabası içerisinde gibidir.

Mahmûd Âgâh'ın *Menâsikü'l-Hacc*'ı tashih ettiği çalışmasında, her ne kadar "sebeb-i tashih" başlığı altında bu hususu açıkça ifade etmese de, uygulamada tashih süreci kapsamında kaynak metne çeşitli notlar düştüğü görülmektedir. Bu notların kahir ekseriyeti farklı kaynaklardan yapılan nakillerle birlikte tashih edilen metindeki bağlamları açan, genişleten ve şerh eden bir niteliktedir. Bu itibarla da yine yazma kültüründe sıkça örnekleri görüldüğü üzere bir metnin nüshasına, o metnin makbul şerhlerinden nakillerin haşiye alanına taşınması uygulamasına hayli benzerlik arz eder. *Menâsik*'teki notlamaları incelediğimizde başta Mollâ Mustafâ ed-Diyârbekrî'nin *Menâsik*'i olmak üzere birkaç kaynağa müracaatla musahhihin tashih ettiği metni âdeta şerh ettiği ifade edilebilir. Bu manada hac ve umre ibadetlerine dair bazı kavram açıklamaları, hac ibadeti sırasında yapılan uygulamalar (menâsik) ve fikhî hükümler hakkında çeşitli kenar notları düşünülmüştür.

Âdâbü'l-Menâzil isimli esere yaptığı tashih, Mahmûd Âgâh'ın bu açıdan en gelişkin örneğidir. Tashih edilen metnin birkaç katına çıkarılacak kadar genişletildiği bu tashih çalışmasının, tashih olarak tayin edilen ve izlenebilen en önemli ameliyesi de kaynak metnin notlandırılmasıdır denilse yeridir. Nüshanın başında, yaptığı tashihin hikâyesini

⁵⁵ Şemsî, *Mevlid*, vr. 16b.

anlatan musahhih, tashihi kapsamında neyi nasıl yaptığını da açıklar. Buna göre yer yer muteber Türkçe kitaplardan metnin bağlamına uygun teyit edici izahlar “zamîme” başlığı altında kitabın satırları arasına dâhil edilmiştir. Buna ilave olarak, kimi yerlerde ise “şerh” ve “îzah”a muhtaç olan başka bir ifade ile “mücmel ve mübhem” bırakılan kısımlar “ya’nî” sözcüğü ile birlikte “tafsîl ve tefsîr” edilmiştir. *Mevlid* ve *Menâsik-i Hac* isimli eserlere yaptığı tashihlerden farklı olarak Mahmûd bu çalışmasında, notlarını haşiye alanı yani sayfa kenarına değil de kendisinin de belirttiği üzere “zamîme” ve “ya’nî” kelimeleri ile haber vererek metin arasına kaydetmiştir. Söz konusu tashih çalışması ayrıntılı olarak incelendiğinde, musahhihin girişte bahsetmediği farklı bir notlandırma daha yaptığı anlaşılmıştır. Haşiye alanında “Maķâletü’l-muşahhih” ibaresiyle işaret edip “muşahhih-i fakîr der ki...” ifadesiyle başlayıp metin arasına dahil ettiği bu ilaveleri büyük oranda otobiyografik içerikte olup musahhihin biyografisi için çok önemli veriler sunmaktadır. Musahhih bu tür notlarda, tashih ettiği metnin bağlamında bir şekilde ilişki kurarak yaşadığı dönemde uygulamada olup kendisinin “zulüm” olarak değerlendirdiği haksızlık ve zorlukları şiddetle eleştirdiği gibi kendi hayatına dair de birinci şahıs anlatımıyla bazı bilgiler vermektedir.⁵⁶

Mahmûd Âgâh’tan yaklaşık elli yıl önce vefat eden ve benzer saiklerle nüshalara yaklaşan 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Muhammed et-Trabzonî el-Medenî’nin (ö. 1200/1786), sahip olduğu kitapların haşiye alanlarını metnin konusuyla ilgili çeşitli kaynaklardan yaptığı nakiller ve kendi düştüğü notlarla doldurduğu, hatta bazı nüshalarda haşiye alanının yetersiz kalması üzerine satır aralarını dahi tahşiye amacıyla kullandığı tespit edilmiştir.⁵⁷

Yazma eserlerde haşiye alanına düşülen notlar bakımından kaynak gösterme konusunda yeknesak bir uygulamadan söz etmek mümkün değildir. Kimi zaman haşiyelere eklenen notların kaynağına dair herhangi bir atıf yapılmazken, kimi örneklerde ise nakledilen bilginin kaynağı açıkça belirtilir. Bu tür durumlarda, doğrudan eser veya müellif adı verilerek kaynak gösterildiği gibi, “li-muharririhî” gibi dolaylı ifadelerle notun müellifi işaret edilmekte yahut notu düşen şahıs bizzat kendi adını yazarak kaynağına dair açık bir referans sunmaktadır. Böylelikle metin ile haşiye arasındaki sınır belirginleştirilmeye çalışılmakta ve farklı katmanlardaki metinlerin tefriki sağlanmaktadır.

Mahmûd Âgâh’ın uygulamalarında ise bu konuda dikkat çekici bir hassasiyet göze çarpmaktadır. Haşiye alanına kaydettiği notların kaynağını her defasında titizlikle belirtmekte, eğer not kendisine aitse bunu “li-muşahhihihî” ifadesiyle açıkça göstermektedir.

⁵⁶ Mahmûd’un tashihlerine gömülü bu türden notları, bu makalenin yazarı tarafından Osmanlı ben-anlatıları kapsamında değerlendirilip biyografisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bkz. Yazar, “Uzlete Çekilmiş Bir Garip Musahhih”.

⁵⁷ Bkz. Koç ve Koç, “Yazma Eserlere Düştüğü Notlar Çerçevesinde Muhammed et-Trabzonî’nin Musahhih ve Okur Yönü”, 29-49.

Bu yöntem, hem metnin çeşitli müdahale katmanlarının net biçimde ayrıştırılmasını sağlamakta hem de musahhihin tashih sürecinde üstlendiği sorumluluğu şeffaf biçimde ifşa eden bir editoryal bilinç örneği olarak değerlendirilmektedir.

Mahmûd'un bu yaklaşımı, Osmanlı yazma geleneğinde sıklıkla gözlenen dağınık tahşiye pratiklerinin aksine, kaynak bilincini öne çıkaran ve metnin iç bütünlüğünü koruma amacına yönelik bilinçli bir editör tavrı sergilediğine işaret etmektedir.

VIII. Metne Yönelik Tashihler: Dil, Üslup ve Anlam Yönünden Yapılan Güncelleme ve Değişimler

Mahmûd Âgâh'ın istinsahını da üstlendiği tashih çalışmalarında, metnin birimlerine yönelik müdahaleler önemli bir değişim ve dönüşüm alanı teşkil etmektedir. Bu müdahaleler, farklı saiklere dayalı olarak hem müstensih hem de müellif kaynaklı "hata" ve "noksan"ları düzeltmeye yöneliktir. Mahmûd, tashih faaliyetini kimi zaman istinsah sürecinde oluştuğunu düşündüğü bozulmalar üzerinden gerekçelendirirken, kimi zaman da 19. yüzyılın ilmî ve edebî anlayışına sahip bir âlim ve edîb olarak, müellifin telif sürecinde yeterli özeni göstermediğine inandığı kısımlara müdahale etmektedir. Bu bağlamda, metinsel birimlerde gördüğü yetersizlik, eksiklik veya estetik kusurlara yönelik tasarrufları, musahhihin kendi değer yargıları, dünya görüşü ve edebiyat anlayışı çerçevesinde şekillenmektedir.

Mahmûd Âgâh, "İfâdetü'l-Muşahhih" başlığı altında bizzat izah ettiği bu müdahaleleri, tashih faaliyetinin esasını teşkil eden unsurlar olarak sunar. Örneğin, Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yaptığı tashihte, öncelikle "câhil" olarak nitelediği müstensihnin neden olduğu açık hataları düzeltme niyetini belirtir. Ancak bununla yetinmeyip müellif kaynaklı "kusur"lara da müdahale edeceğini ifade eder. Sivasî'nin bu manzumeyi "cem" ve istiğrâk hâlinde kaleme aldığı için, kafiye uyumu ve lafız estetiğine yeterince dikkat etmediğini ileri sürer.

Mahmûd, müelliften kaynaklandığını düşündüğü bu tür eksikliklerin, hakikati bilmeyen okuyucular nezdinde kusur addedilmemesi amacıyla, ilgili beyitleri lafız ve anlam açısından daha akıcı, anlamlı ve estetik bir üslupla yeniden düzenlediğini açıklar. Bu noktada, müstensihe yönelik eleştirilerinde sergilediği haşin tavrı terk ederek, müellifin tasarruflarını daha mutedil ve tevile açık bir üslupla değerlendirmektedir:

risâle-i mezkûreniñ sehv ü galaı zâhir ve mütebâdir-i hâtır-ı fâtır olan mağallerini
taşhîh ve ba'zan risâle-i mezkûre ebyâtından nâzım-ı şeyh-i mûmâ ileyiñ hâl-i
cem' u istiğrâkında zühûra gelip mışrâ' ayn beyninde muṭâbaḳat-i kâfiye ve zînet-i

elfâz taraflarına ‘atf-ı nazar-ı himmet olunamayan cevâhir-i ebyât u zevâhir-i elfâz dağı haqîkat-i hâli idrâk etmeyenler ve semt-i şalâha gitmeyenler nazarında kem- ‘ayâr olmamak niyyet-i hayriyesiyle o mişillü ebyât u elfâza bedel ebyât-ı selîse vü meşârî‘-i nefîse ve elfâz-ı hasene vü terkîbât-ı müstahsene tanzîm ü tertîb olunduğundan...⁵⁸

Abdî'nin *Nev-zuhûr* adlı eserini tashih ettiği çalışmasında ise, müstensih tamamıyla azat edilmiş olup “bozukluklar”ın yegane sebebi müellifin kendisi olarak gösterilmiştir. Mahmûd, manzûmenin müellifi Abdî'nin Hz. İsmâîl kisasını nazma aktararak ardından bir hayır eseri bırakmayı ve bu vesileyle şefaât nişanesine nail olmayı amaçladığını ancak manzûmenin bazı yerlerinde, ifadenin güzelliği ve anlam açıklığı bakımından yetersiz kelime ve terkiplere yer verdiğini ve bu kusurların basit bir incelemeyle bile fark edilebileceğini ifade etmiştir. Bu sebeple Mahmûd Âgâh, söz konusu zayıf ifadeleri tamamen kaldırmak yerine, anlam ve yapı bütünlüğünü bozmadan, zayıf kelime ve terkiplerin yerine daha uygun alternatifler getirdiğini beyan etmektedir:

İşbu manzûmeniñ nâzımı bulunan ‘Abdî merhûm bu kıssa-i pür-hişşeniñ tanzîmiyle gūyâ bir eser-i hayr bırakmak ve bu vesîle ile gerd-en-i ‘ubûdiyyetine kılâde-i şefâ‘at taşmak murâd eylemiş ise de manzûme-i mezkûreniñ birkaç mahallinde üzerleri sürh- ile işâret olunan **kelimât u terkîbâtıñ gerek hûsn-i ta‘bîr ve gerek ma‘nâ-yı dil-pezîr cihetinden aşlâ hazzı olmadığı** ednâ muṭâla‘a ile ehliniñ ma‘lûmu olmağla bu fakîr-i hâk-râh u pür-günâh Seyyid Mahmûd Âgâh bendeleri ğaraż u ‘ivażdan ‘ârî ve fahr u mübâhâtdan berî olarak o mişillü ebyât u meşârî‘ külliyyen lağz olunmak ve kelimât u terkîbâtında tebeddül ü teğayyür-i fâhiş ile tebeddül ü teğayyür bulunmamak şartlarına ri‘âyet birle zihn-i kâşırânemce o mişillü kelimât u terkîbâtdan her biriniñ yerine bir kelime-i âhar u terkîb-i diğeri tertîb ü tahrîr olunup...⁵⁹

Mahmûd Âgâh, *Âdâbü'l-Menâzil* tashihinde gerçekleştirdiği güncelleme ve dönüştürmelere, “ve nüsha-i muşannifde mestûr olup fî zamâninâ müsta‘mel olmayan elfâz u ta‘bîrât-ı ‘atîkalaruñ tahrîrinden mücânebet” ifadesiyle işaret ederek, müellif nüshasında yer almakla birlikte kendi döneminde kullanımdan düşmüş eski lafız ve tabirlerden kaçındığını belirtmiştir. Benzer müdahalelerini *Menâsikü'l-Hac* tashihinde daha ayrıntılı biçimde açıklayan Mahmûd, kaynak metinde inşâ kaidelerine aykırı düşen gereksiz lafızları, faydasız kelimeleri ve zayıf ifadeleri ayıklayarak, kimi mesele ve paragrafları yalnızca anlamlarını muhafaza edecek şekilde farklı anlatım kalıplarına dönüştürdüğünü ifade etmektedir.

⁵⁸ Şemsî, *Mevlid*, vr. 38a.

⁵⁹ Abdî, *Nev-zuhûr*, vr. 45a.

Bu süreçte, eserin her bir bölümü açık, fasih ve anlaşılır bir dille yeniden düzenlenmiş; giriş kısmında müellifin adı, inşâ geleneğine uygun biçimde metne estetik olarak dâhil edilmiştir. Ayrıca eserin telif sebebi açıkça beyan edilmiş, konular uygun başlıklar altında sınıflandırılmış ve nihayetinde risâleyi okuyan ve yazarlar için cennet ve ilahî cemel duası ile metnin tertip ve tashih süreci tamamlanmıştır. Mahmûd, bu düzenlemelerle kaynak metni, dönemin dil ve ifade normlarına uygun hâle getirmeyi ve mümkün olan en düzgün biçimde sunmayı amaçlamıştır.⁶⁰

Mahmûd Âgâh, *Mevlid* ve *Nev-zuhûr* üzerindeki tashih faaliyetlerinde gerçekleştirdiği kelime, kelime grubu, mısra veya beyit düzeyindeki metinsel müdahaleleri, geliştirdiği sistematik bir yöntemle nüsha üzerinde titizlikle göstermektedir. Bu uygulama, onun tashih anlayışında şeffaflık ve izlenebilirlik ilkesine verdiği önemi açıkça yansıtmaktadır. Söz konusu yöntemle göre, tashih ettiği manzum metinlerde her beytin mısralarını yan yana yazarak klasik tertip düzenine sadık kalır. Tashihe konu olan kelime, kelime grubu veya mısra, metin içinde kırmızı mürekkeple üzeri çizili biçimde gösterilir. Bu çizili bölümün üzerine, ilgili tashihin numarası kaydedilir. Söz konusu numaralar, her sayfada baştan başlayacak şekilde yeniden dizilir, böylece sayfa bazlı bir takip kolaylığı sağlanır.

Tashih yapılan beytin kenarına, musahhih tarafından düzeltilen kelime, kelime grubu, mısra veya beyit yeniden kaydedilir. Bu kısımda Mahmûd, tashihe konu olan ifadeyi tashih numarasıyla eşleştirerek önce numarayı verir, ardından bu numaranın altına bir çizgi çeker. Çizginin altında tashih edilen ibareyi açık ve okunaklı biçimde yazar. Tashihin kaynağını belirtmek amacıyla ise tashih edilen ibarenin hemen altında “nüsha-i atîka” ifadesine yer vererek, yapılan müdahalenin dayandığı eski nüshaya referans gösterir.

Bu düzenli ve disiplinli gösterim biçimi, hem yapılan müdahalelerin kaynakla ilişkilendirilmesine imkân tanımakta hem de metnin tashih sürecinde uğradığı değişimlerin sistematik biçimde izlenebilmesini sağlamaktadır. Mahmûd Âgâh’ın geliştirdiği bu yöntem, Osmanlı yazma kültüründe müstensih ve musahhih müdahalelerinin şeffaf biçimde gösterimi açısından dikkate değer bir uygulama örneği olarak değerlendirilebilir.

⁶⁰ Şeyh Sinân Efendi, *Menâsikü'l-Hac*, vr. 47b-48a.



Görsel 6: Mevlid Nüshasındaki Tashihlerin Gösterim Tekniği⁶¹

IX. İstinsahtan Kaynaklı Hataları Düzeltme

Mahmûd Âgâh'ın tashih çalışmaları genel çerçevede değerlendirildiğinde, onun öncelikli hareket noktasının, “câhil” müstensihler tarafından yapılan istinsah hatalarını düzeltme gayesi olduğu anlaşılmaktadır. Nüsha tashihinde temel ilkelerden biri, mukabele edilebilecek “sahîh” bir nüshaya ulaşabilmektir. Mahmûd'un tashihlerinde sıklıkla dile getirdiği “iki sakîmden bir müstakîm” çıkarılması ilkesi dikkate alındığında, bozuk da olsa alternatif bir nüshanın varlığı önemli addedilmektedir. Mahmûd da bu doğrultuda hareket etmiş; bazı çalışmalarında sağlam bir nüsha temin etme gayreti içerisinde bulunmuştur. Ancak bu çalışmada ele alınan iki metin özelinde, elinde mukabele edebileceği başka bir nüsha bulunmaksızın, yalnızca kendi değerlendirmelerine dayanarak mevcut nüshadaki bozukluklara müdahale ettiği görülmektedir. Bu yaklaşımıyla Mahmûd, modern dönemde gerçekleştirilen tenkitli neşir çalışmalarında metin tamiri işlevini üstlenen bir araştırmacı gibi hareket etmektedir. Ne var ki burada belirleyici olan, tashih faaliyetinin sınırlarını aşarak müellifin konumuna yaklaşma eğilimidir. Nitekim M. Fatih Köksal'ın da işaret ettiği üzere⁶², metin tamirinin bir sınırı vardır ve bu sınırın aşılması, tamir yapan kişiyi metnin asli müellifi konumuna taşıyabilecek riskler barındırmaktadır. Mahmûd'un söylemlerinde de bu sınırların esnetildiğine dair açık beyanlara rastlanmakta; tashihlerini yalnızca istinsah hatalarının düzeltilmesiyle sınırlı tutmayacağını açıkça ifade etmektedir.

⁶¹ Şemsî, *Mevlid*, vr. 32b.

⁶² M. Fatih Köksal, “Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, (Aralık 2008): 181-86.

Bununla birlikte, Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetlerinde istinsah sürecine özgü kasıtsız hataları tespit edip bunlara müdahale ettiği örnekler de mevcuttur. Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yaptığı müdahaleler arasında bu tür tashihler tespit edilebilmektedir. Ancak bu müdahalelerin isabet oranı, eserin tenkitli neşriyle karşılaştırıldığında oldukça sınırlı kalmakta; mukabele edilmemiş bir nüshadan hareketle yapılan bu tashihler, Mahmûd'un müstensihlikten ziyade müellif konumuna yaklaşan bir tavır sergilediğini göstermektedir.

Mevlid'de, Hz. Muhammed'in faziletlerinin anlatıldığı bölümde yer ile gök arasında tasvir edilen bir münazara sahnesi bulunmaktadır. Bu münazarada gökyüzü, kendisinde bulunan üstün nitelikleri saymak suretiyle yeryüzüne karşı üstünlüğünü dile getirir. Gökyüzünün bu iddiaları karşısında, yeryüzünün artık söyleyecek sözü kalmadığını ifade etmek üzere aşağıdaki beyit zikredilir:

Yir işitdi bu hitâbı oldı lâl	Yir işitdi bu hitâbı oldı lâl
Hâcletinden sâkit oldı kesdi ⁶³ kâl	Hâcletinden kalmadı nuṭṭa mecâl

Mahmûd'un söz konusu beyitte gerçekleştirdiği müdahalenin gerekçesini kesin olarak tespit etmek güç olmakla birlikte, bazı yorumlarda bulunmak mümkündür. Öncelikle metnin bağlamı dikkate alındığında, gökyüzünün iddialarına karşılık herhangi bir itirazda bulunmaksızın yalnızca dinleyen yeryüzünün durumunu ifade eden "sâkit oldı" ibaresinin, musahhih tarafından anlam bakımından sorunlu görülmüş olabileceği düşünülebilir. Bu doğrultuda, "Yeryüzü hiç konuşmamıştır ki sâkit olsun." şeklinde bir gerekçeyle, anlam bütünlüğünü sağlama amacıyla bu ifadeye müdahale etmiş olması muhtemeldir. Öte yandan, "kesdi kâl" ibaresine yönelik müdahalenin, müstensih kaynaklı bir hata olarak tespit edilip düzeltildiği ihtimali de göz ardı edilemez. Nitekim ilgili metnin tenkitli neşrinde bu kelimenin "gitdi kâl" şeklinde yer aldığı ve bu haliyle mısranın anlam bütünlüğünün daha tutarlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Mahmûd'un burada istinsah hatasından kaynaklanan bir anlam bozukluğunu fark ederek müdahalede bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak dikkat çekici olan husus, yazılışından kaynaklanan bu tür bir hatanın basit bir düzeltmeyle giderilmesi yerine, neredeyse mısraın yeni baştan kurgulanması şeklinde daha kapsamlı bir müdahalede bulunulmuş olmasıdır.

Aynı bağlamda yer alan aşağıdaki beyitte yapılan müdahalenin istinsah sürecinde oluşan bozukluğa müdahale etme amacı taşıdığı daha açık olarak anlaşılmaktadır.

Meskenetle çünki itdüñ iftikâr	Meskenetle çünki itdüñ iftikâr
Baňa hoş geldi sükûnuñ ola dar	Bana hoş geldi sükûnuñ şad hezâr

⁶³ Kesdi: bu kelime yapılan neşirde "gitdi" şeklindedir. Bkz. Şemseddîn Sivasî, *Mevlid*, 61.

Gökyüzünün kibirli ifadelerine karşılık, Hz. Muhammed'in yeryüzünü teşrif edeceğine dair müjde tüm kâinata yayılır ve akabinde Yüce Allah'tan yeryüzüne hitaben bir nida gelir. Mahmûd'un elindeki nüshaya göre bu hitabın ilgili kısmı, anlam bütünlüğü açısından problemli olup açık bir şekilde anlamsız kalmaktadır. Söz konusu ibare, yapılan tenkitli neşirde "olma zâr" şeklinde yer almakta⁶⁴; Arap harfleriyle (اوله دار) ve (اوله زار) şeklindeki yazılışları dikkate alındığında, oluşan hatanın istinsah sürecinde nasıl meydana geldiği kolaylıkla anlaşılabilir. Bu bağlamda, Mahmûd'un söz konusu bozukluğu tespit ettiği ve müdahale etme gereği duyduğu anlaşılmaktadır. Ancak onun bu müdahalesi, yalnızca istinsah hatasını düzeltmeye yönelik sınırlı bir tashih değil, metni kendi anlam ve yorumu doğrultusunda yeniden kurgulama çabası olarak öne çıkmaktadır. Eldeki tenkitli neşir ile mukayese edildiğinde, yapılan "düzeltme"nin kaynak metnin aslından epeyce uzaklaştığı ve müdahalenin, Mahmûd'un metni anlamlandırma konusundaki kişisel yorumuna dayandığı açıkça görülmektedir.

Aşağıdaki beyitte, yapılan değişikliğin bağlamın akışına uygun olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira bağlama göre "çün" değil de "pes" gibi bir edatın gelmesi daha uygundur. Nitekim neşredilen metinde de bu kelime, musahhihin yaptığı düzeltmeye uygun olarak "pes" şeklindedir:

Çün harâret gâlib oldu cānuma

İkisi oturdu iki yanuma

Pes harâret gâlib oldu cānuma

İkisi oturdu iki yanuma

Musahhihin isabet ettiği anlaşılan bir diğer tashih de aşağıdaki beyitte geçmektedir. Bir rivayet hâlinde şirk ehlinin adetlerinden bahsedildiği sırada şu beyte yer verilmiştir:

‘Ādetidür anlara ol kıvam-i ‘āk

Varalar bütḥāneye bā-ittifāk

‘Ādet-idi anlara ol kıvam-i ‘āk

Varalar bütḥāneye bā-ittifāk

Mahmûd Âgâh tarafından tashih edilen nüshada, geçmiş zamana ait bir ekin kullanılması gerekirken "âdetidür" şeklinde şimdiki zamana ilişkin bir bildirme ekine yer verildiği tespit görülmektedir. Bu nedenle, musahhih tarafından anlam bütünlüğünü sağlamak amacıyla "idi" ek fiili getirilerek metne müdahalede bulunulmuştur. İlgili metnin tenkitli neşrine bakıldığında ise, kelimenin tashih edilen biçimiyle yer aldığı görülmekte; bu da yapılan müdahalenin müellifin metniyle uyum içerisinde olduğunu göstermektedir.

Aşağıda zikredilen beyitte de musahhihin açık bir anlam hatasını tespit ederek müdahalede bulunduğu görülmektedir. Söz konusu beyitte, bağlama uygun olarak Allah'ın bir sıfatına yer verilmesi gerekirken, Hz. Peygamber'e ait bir sıfat kullanılmış ve bu durum ciddi bir anlam kaymasına yol açmıştır. Mahmûd bu hatayı fark ederek düzeltmiştir. Nitekim yapılan tenkitli neşirde de "hayru'l-mürselîn" yerine "hayru'r-râhimîn" şeklinde,

⁶⁴ Şemseddin Sivasi, *Mevlid*, 62.

Allah'ın sıfatına uygun bir ifade tercih edilmiştir. Bu örnek, musahhihin bağlamsal okuma yetkinliğini ve metnin anlam bütünlüğünü korumaya yönelik tashih anlayışını göstermesi bakımından önemlidir:

Hamd idüp ol demde Cibrîl-i emîn	Hamd idüp ol demde Cibrîl-i emîn
Didi saklamış o Hayru'l-mürselîn	Didi saklamış seni Mevlâ hemîn

Aşağıda yer alan beyitte Mahmûd, elindeki nüshada “bu” şeklinde yazılan veya bu şekilde okunabilecek olan kelimenin, bağlam açısından hatalı olduğunu fark ederek müdahalede bulunmuştur:

Sem'ine irdi bu şavt-ı irci'î	Sem'ine irdi çü şavt-ı irci'î
Bildi kim bâzû-yı şehdûr merci'î	Bildi kim bâzû-yı şehdûr merci'î

Görüldüğü üzere tashih sonrası beyitte ilgili kelime “çü” şeklinde düzeltilmiştir. Arap harfli yazımı dikkate alındığında, “çü” kelimesinin “bu” olarak yazılması veya yanlış okunması ihtimalinin yüksek olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu tür hatalar, özellikle görsel benzerliğe sahip harflerin karışmasından kaynaklanan tipik istinsah hataları arasında değerlendirilir. Nitekim, musahhihin gerçekleştirdiği bu müdahale, *Mevlid*'in tenkitli neşrinde de teyit edilmiştir. Bu örnekte Mahmûd, tashih sürecinde metin tamiri sınırlarını aşmadan, bağlamdan hareketle hatalı ifadeyi doğru biçimde tespit etmiş ve anlam bütünlüğünü sağlamıştır.

X. Vezin Kaygısıyla Yapılan Tashihler

Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetleri değerlendirildiğinde, istinsah sürecine bağlı olarak ortaya çıkan sınırlı sayıdaki bozulmalar dışında, gerçekleştirdiği müdahalelerin büyük ölçüde kaynak metnin telifine yönelik olduğu görülmektedir. Musahhih, gerek *Mevlid* gerekse *Nev-zuhûr* üzerinde yaptığı tashihlerde, vezin, kafiye, söz varlığı ve anlam açısından kendi estetik ve dilsel ölçütlerine uygun bulmadığı kısımlara müdahale etmiştir. Bu müdahalelerin önemli bir kısmı, özellikle veznin akışını düzeltmeye ve geliştirmeye yönelik tasarruflardan oluşmaktadır.

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmış *Mevlid*'de geçen aşağıdaki örnekte, “dur iy şâh” ifadesi, vezin bakımından ilk bakışta sorunlu gibi görünmektedir:

Zîra ol devlet hümâsıdur iy şâh	Murğ-ı devletdür çün ol bî-iştibâh
Kimse şalsa sâye eyler pâdişâh	Kimse şalsa sâye eyler pâdişâh

Özellikle “iy” seslenme edatının kapalı heceyle okunması nedeniyle, son tefilenin ölçüyü bozduğu izlenimi doğabilir. Ancak, erken dönem Türkçe manzum metinlerde sıklıkla rastlandığı üzere, şair ve nâzımların veznin akışına uygun olarak “iy” edatını “i” şeklinde

okuyarak vezni korudukları bilinmektedir. Bu edebî teamülü bilmeyen, fark etmeyen ya da fark etmiş olsa dahi bu kullanımı tashih edilmesi gereken bir “hata” olarak gören Mahmûd, ilgili mısraı baştan kurgulayarak vezin açısından sorunsuz yeni bir beyit oluşturmuştur. Her ne kadar bu müdahalenin, anlamın geliştirilmesi amacıyla yapılmış olabileceği düşünülebilirse de, tashih edilen mısra ile yeni hali arasında anlam açısından kayda değer bir fark bulunmamaktadır. Dolayısıyla Mahmûd’un bu tashihle mana yönünden bir düzeltmeyi hedeflediği ihtimali oldukça zayıftır.

Aşağıdaki beyitte de Mahmûd’un müdahalesi vezinden kaynaklanmaktadır. Dikkat edilecek olursa tashih edilen metinde “kadr” kelimesi ikinci tefilenin sonu ile üçüncü tefilenin başına denk gelmektedir. Ancak bir buçuk hece değerinde olan bu kelimenin açık heceye denk gelen kısmı klasik aruz bilgisi ve uygulamasına göre hatalı olarak uzun heceye denk gelmiştir. Bu açık hatayı fark ettiği anlaşılan musahhih veznin akışını düzeltecek bir müdahalede bulunur.

Ol Hâlîme/ lîk ol **kad/r**-şinās
‘İzzet-ile zâhir oldı beyne nās

Ol Hâlîme/ lîk ol **gev/her**-şinās
‘İzzet-ile zâhir oldı beyne nās

Aşağıdaki beyitte gerçekleştirilen tashihin, aruz vezninin inceliklerine gösterilen dikkatten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemel Mahmûd, “âfitâb” kelimesinin son hecesi olan medli heceyi zihafı okumayı uygun görmediği için böyle bir tashihe ihtiyaç duymuştur.

Âfitâbdan zerresin idem beyân

Ol güneşden zerresin idem beyân

Ol deñizden kaçresin kılam ‘ayân

Ol deñizden kaçresin kılam ‘ayân

Aşağıda yer alan beyitte Mahmûd Âgâh tarafından gerçekleştirilen müdahale, hem vezin hem de anlam bütünlüğü açısından bir tashih girişimi olarak değerlendirilebilir:

Bilmez anuñ hâlini ‘Azrâil
Nice olmışdur ararlar ay u yıl

Anlaruñ hâlini bilmez ‘Azrâil
Nice olmışdur ararlar ay u yıl

Musahhihin elinde bulunan kaynak nüshada, birinci mısrada vezin eksikliği olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan incelemelerde, metnin neşrinde bu mısranın “Bilmez anuñ hâlini hem ‘Azrâil” şeklinde geçtiği ve vezne uygun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla istinsah sürecinde meydana gelen bir hata, mısrada bir hece eksilmesine ve veznin bozulmasına yol açmıştır. Mahmûd’un bu müdahalesinde, vezni yeniden tesis etme amacı açıkça görülmekle birlikte, aynı zamanda beyitteki çokluk-teklik uyumsuzluğunu da dikkate almış olabileceği düşünülmektedir.

XI. Kafiye Düzeltme ve Geliştirmeye Yönelik Tashihler

Mahmûd Âgâh, tashih ettiği *Mevlid* metninde toplam 255 tashih girişi, *Nev-zuhûr*'da ise 33 tashih müdahalesi gerçekleştirmiştir. Bu iki esere yönelik tashihlerde uyguladığı müdahalelerin mahiyeti genel olarak birbirine benzemekte; yapılan değişiklikler, esas itibarıyla şiir ve nazım tekniğinin geliştirilmesine matuftur. Bu kapsamda, musahhihin gerçekleştirdiği tashihlerle, kaynak metinlerde veznin akışı kendi estetik anlayışına uygun biçimde daha akıcı bir hâle getirilmiş; ayrıca kafiye noktasındaki hata ve uyumsuzluklar da giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle *Mevlid* metninde yapılan tashihlerin önemli bir kısmının, doğrudan kafiye sorunlarından kaynaklandığı görülmektedir. Musahhih, kimi durumlarda yalnızca kafiye kelimesine müdahale ederek metindeki uyumsuzluğu çözebilmiş; ancak bazı örneklerde, kafiye kelimesinin değiştirilmesi, mısraın yahut bütün bir beytin yeniden yazılmasını zorunlu kılmıştır.

Mevlid metninde yer alan aşağıdaki beyitte yapılan dönüştürme dikkatlice incelendiğinde Mahmûd'un kaynak metindeki kafiye kusurlu bulduğu, en iyimser bir tahminle geliştirilebilir bir nitelikte gördüğünden olsa gerek her iki mısraya müdahale ettiği görülmektedir:

Hemm-i dünyā **ile hergiz yatmadı**

Hemm-i dünyā **virmedi aña elem**

Ğamm-ı 'uqbā **hiç dilinden gitmedi**

Ğamm-ı 'uqbā **idi aña mültezem**

Görüldüğü üzere tashih edilen metinde kafiye kelimelerini “yatmadı” (ياتمدي) ve “gitmedi” (كتمدي) sözcükleri oluşturmaktadır. Olumsuzluk eki olan “-ma” ile görülen geçmiş zaman eki olan “-dı/i” eki aynı fonksiyonda tekrarlandıklarından beyitte redifi oluşturmaktadır. Bu iki ekten önce yinelenen ve aynı fonksiyonda olmayan ses “t” sesidir. Revîyi oluşturan bu sestten önceki seslerin/harekeleri birbiriyle uyumlu değildir. Mahmûd'un kuvvetle muhtemel iyi bildiği klasik kafiye bilgisine göre revîden önceki harekede uyumsuzluk bulunması, ikvâ adı verilen bir kafiye kusuruna sebep olur.⁶⁵ Her ne kadar Mahmûd'un kastı tam olarak bilinemesse de, güçlü bir ihtimalle söz konusu beyitte gerçekleştirdiği müdahalelerin temelinde, tashih edilen metindeki kafiye hatasının yer aldığı düşünülmektedir. Ancak yapılan müdahalenin yalnızca kafiye kelimeleriyle sınırlı kalmayıp önceki birkaç kelimeyi de kapsadığı görülmektedir. Bu durumun, musahhih tarafından yalnızca kafiye kelimelerine müdahale edilerek, başka bir ifadeyle sınırlı bir düzeltmeyle sorunun giderilemeyeceğine kanaat getirilmiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple, kaynak metnin anlamına sadık kalınmak suretiyle, adeta yeni bir kurgu ile beytin yeniden inşa edildiği görülmektedir.

⁶⁵ M. Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi, Biçim-Ölçü-Kafiye*, (İstanbul: 3F Yay., 2007), 273.

Aşağıda örneklendirilen beyitte gerçekleştirilen tashihin, esas itibarıyla kafiyei güçlendirme amacına yönelik olduğu söylenebilir:

Gördi bir hātūn anuñ bir kez yüzin

Var idi anda cemāl ü māl ü **dîn**

İtdi bir gün ana bir hātūn nigāh

Var idi anda cemāl ü māl ü **cāh**

Tashih öncesindeki metinde, kafiye görevini “yüzin” ve “dîn” kelimeleri üstlenmektedir. Görsel açıdan, yani göz kafiyesi itibarıyla, bu iki kelime arasında revî ve öncesindeki ridf harfi bakımından bir benzerlik sağlanmış görünse de, birinci mısırda kafiye, kelimenin kökünde değil, ona eklenmiş Türkçe asıllı bir ek üzerinde teşekkül etmiştir. Geleneksel kafiye bilgisine göre bu türden bir yapılandırma, teknik açıdan zayıf ve estetik açıdan kusurlu addedilir. Zira göz kafiyesi üzerinden elde edilen yüzeysel uyum, kulağa hitap eden güçlü bir ses tekrarı oluşturmaz; bu da mürdef kafiyenin beklenen ahenk ve ritmik tesirini zayıflatır. Bu durumu dikkate alan Mahmûd, söz konusu zafiyeti gidermek amacıyla, aynı kafiye türünde kalmakla birlikte, bütünüyle yeni ses unsurlarını devreye sokarak kafiye kelimelerini değiştirmiştir. Bu süreçte, ikinci mısırda yalnızca kafiye kelimesini değiştirmekle yetinirken, birinci mısırda ise yapılan değişikliğin vezin ve anlam bütünlüğünü koruyabilmesi için tüm mısrayı yeniden yazmak zorunda kalmıştır.

Aşağıdaki beyitte yapılan tashih çok daha kapsamlı olup beytin tümüne sirayet etmiş olsa da bu düzeltmeyi tahrik eden unsurun kafiye olduğunu düşünüyoruz. Zira her iki beyit arasında vezin veya anlam açısından ya da güncelleme gibi sebepler bakımından köklü bir değişim söz konusu değildir. Bu açıdan tashih edilen metne bakıldığında, kafiyenin sadece hâ-ı resmî harfi ile sağlandığı, bunun haricinde bir ses tekrarının olmadığı görülmektedir. Hâ-ı resmînin beyitte belirgin bir sestten ziyade bir vokale denk gelmesi dolayısıyla beyitte kafiyenin varlığı şüphelidir. Yazı üzerinden zor da olsa görülebilen ses tekrarı inşad sırasında neredeyse tamamıyla kaybolmaktadır. Bundan dolayı olsa gerek musahhih, büyük oranda yine kaynak metindeki kelimelerden hareket ederek yeni bir kafiye sesi oluşturur. Sonuna eklenen redifle birlikte bu yeni kafiye sistemi ses açısından oldukça güçlüdür.

Çünkü ‘Abdullāh’ı gördi nūr-ile

Düşdi pes mihr ü muḥabbet cānına

Āmine çün gördi nūr u ānını

Yakdı pes nār-ı muḥabbet cānını

Aşağıdaki beyitte de kuvvetle muhtemel kafiye kaynaklı bir tashih söz konusudur. Musahhah beyitte kafiye kelimelerini “yağmasa” ve “inmese” kelimeleri oluştururken aynı anlam veya işlevde olmayan bir tekrar yoktur. Var olan tekrar aynı işlevde olduğu için redif oluştursalar da kafiye şartını sağlamazlar. Bundan dolayı olsa gerek Mahmûd beytin neredeyse tümünü değiştirip yeniden kurgulamıştır. Bunu yaparken kaynak müellifin kurgusundan oldukça uzaklaşmıştır.

Bitmez idi sende **benden yağmasa**

Bitmez idi sende **bir habbe eger**

Çeşmeler akmazdı benden inmise

Yağmasa benden saña berf ü maţar

Nev-zuhûr metninde yer alan aşağıdaki beyte yönelik tashihin de esasen kafiyei güçlendirme amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki musahhih, yazılıştta doğru görünse de telaffuzda “dügün” kelimesindeki g sesinin yumuşak g (ğ) olarak çıkması sebebiyle kafiye açısından zayıf bir etki bıraktığını düşünmüş ve bu nedenle söz konusu kafiyein geliştirilmesi gerektiğine kanaat getirmiştir. Bu müdahalesinde, önceki örneklerde olduğu gibi köklü bir yeniden yazım yoluna gitmek yerine, daha sınırlı ve kısmî düzeyde bir tashih ile metni kendi anlayışı doğrultusunda düzeltip geliştirmeyi tercih etmiştir.

Kandadur zevk u **şafâ kanı dügün**

Kandadur zevk u **dügün kanı şafâ**

Makşaduñ nedür senüñ bilmem **bugün**

Makşaduñ nedür senüñ bilmem **şehâ**

Vezin açısından da sorunlu olduğu anlaşılan aşağıdaki beyitte yapılan müdahalenin kafiyeiden kaynaklandığı açıktır. Zira beyitteki ses tekrarı, aynı anlam ve işlevde olan “ları/leri” çokluk ekiyle birlikte üçüncü şahıs iyelik ekinden ibarettir. Bu ise kafiyei değil redifi oluşturduğu için ortada aynı anlam ve işlevde olmayan, dolayısıyla da kafiyei oluşturan bir ses yoktur. Bundan dolayı olsa gerek ilk mısırda sadece kafiye kelimesini değiştirerek başladığı müdahaleyi ikinci mısırda genişletmek zorunda kalmış, mısrayı adeta yeniden kurgulamıştır.

Cem‘ olupdur bunda çünkim **âşıkları**

Cem‘ olupdur bunda çünkim **‘âşıkân**

Muntazırdur **ol şehûñ tâlibleri**

Muntazırdur **mağdeminde ins ü cân**

Aşağıdaki beyitte yapılan müdahalenin de kafiye merkezli olduğu anlaşılmaktadır. Kafiye olarak tekrarlanan tek sesin hâ-ı resmî olması anlaşılan musahhihin nazarında zayıf görünmüştür. Bundan dolayı başarılı bir cinas oluşturacak şekilde kafiyei yeniden yazarken “almışlardı” tercihi ile bağlamın akışına daha uygun bir kelime de getirmiş gibidir.

Var-idi bir yaşluca aruk **deve**

Var-idi bir yaşluca aruk **ibil**

Südin içmek için **aldılar bile**

Südin içmek için **almışlardı bil**

Cinaslı kafiye oluşturma gayesi taşıdığı sezilen aşağıdaki tashihin tenâfür-i kelimâta da sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Lîk aç **olmağ-ile süd** iy dede

Lîk aç **olmağla anlar** iy dede

Kalmadı **ne deve de ne anada**

Kalmadı **hâtûnda süd deve de de**

Mahmûd’un müdahalesiyle birlikte cinaslı bir kafiye oluşsa da onu harekete geçiren asıl unsurun anlam olması da mümkündür. Zira beyitte “olmak” ve “kalmadı” eylemlerinin

özneleri birbirinden uzaklaştırıldığı için anlam biraz bulanıklaşmıştır. Musahhihin özellikle birinci mısradaki müdahalesi bu sorunu çözer gibidir. İkinci mısradaki tashih bunu devam ettirse de kafiye kaygısını da taşıyor görünmektedir.

Aşağıdaki beyitte kafiyei oluşturan “oldukların” ve “sevdüklerin” kelimeleri sonundaki “-’lerin” redifi bir tarafa bırakılırlarsa kâf ve kef harflerinin revî olduğu bir kafiye ortaya çıkar. Bu durumu hatalı bulmuş olmalı ki Mahmûd mısraın tamamını yeniden yazarak “oldukların” kelimesinin tamamını redif olarak kullanıp güçlü bir mürdef kafiye oluşturmuştur.

Bilür idi mihribân oldukların	Bilür idi mihribân oldukların
Birbirinden anı yeg sevdüklerin	Hazretine sāyebân oldukların

Aşağıda yer alan beyit, Mahmûd’un hem vezin hem de kafiye düzeni açısından müdahalede bulunduğu dikkate değer örneklerden biridir:

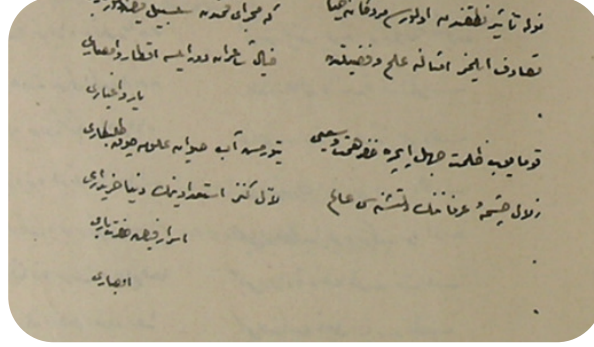
Şudse vardum göklere ağdum dir	Şudse vardum andan ağdum göklere
İki demde hem yine geldüm dir	Dir iki demde yine indüm yire

Kaynak metinde, beytin son tef’ilesinde bir hece eksikliği bulunmakta ve bu durum vezin açısından belirgin bir kusura yol açmaktadır. Ayrıca, beyitte yer alan “-dum dir” şeklindeki ek ve çekimli fiil grubu, anlam ve işlev bakımından birbirini tekrar eden, dolayısıyla kafiye değil redif oluşturan bir yapı sergilemektedir. Bu ise klasik kafiye anlayışı çerçevesinde hatalı ve nahoş görülen bir durumdur. Bu aşîkâr kusurları fark eden Mahmûd, beytin söz dizimini önemli ölçüde yeniden kurgulamış, ancak müdahalesinde metnin söz varlığına olabildiğince sadık kalmıştır. Vezni onarmak ve kafiye düzenini güçlendirmek amacıyla “andan”, “indir” ve “yire” gibi kelime ve yapı değişikliklerine gitmiş; böylece beyitteki anlam bütünlüğünü korurken, ahenk ve ses uyumunu da klasik edebiyat ölçütlerine uygun hâle getirmiştir.

Mahmûd Âgâh’ın kafiye konusundaki bu hassasiyeti boşuna değildir. Zira şiiri “mevzûn ve mukaffâ” olarak tanımlayan klasik edebiyat geleneğinde en önemli iki unsurdan biridir kafiye. Yahya Kemal [Beyatlı] (ö. 1958) “Kafiye” başlıklı yazısında bu gerçekliğe işaret ederek “...şairin uzviyetinde kafiye kuşta kanat gibidir...” derken kafiyein bir cüzü olan redif için de “Bilhassa Türk’ün manzumeleri denebilir ki âdetâ rediften doğar; Türk redifi buldu mu, şiirinin asıl özünü söylemiş demektir.”⁶⁶ ifadelerini kullanarak bir şiirin inşasında redif ve kafiyein asıl/temel/kurucu değeri ve önemine vurgu yapar. Bu manada klasik şairlerin şiir/manzume yazarken öncelikle kafiye ve redif kelimesi/lerini yazıp buna göre beytin gerisini kurguladıklarına dair ortak bir kanaat vardır. Nitekim bunun izlerini yazma

⁶⁶ Yahya Kemal, “Kafiye”, *Edebiyata Dair* (11. Baskı), (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2017), 134-35.

kültüründe de bulmak mümkündür. Son dönem klasik şairlerden Alî Emîrî'nin (ö. 1924) müsvedde hâlindeki bir şiirinden aktardığımız aşağıdaki örnek bunu açık bir şekilde teyit etmektedir:



Görsel 7: Kafiye Kelimesinin Şiir İnşasındaki Merkezi Konumu⁶⁷

Görüldüğü üzere şair şiirini yazarken bazı beyitlerin yerini sonradan doldurmak üzere boş bırakıp bunların kafiyelerini önceden belirlemiştir. Divan ve mesnevi gibi metinlerin nüshaları arasındaki varyantların önemli bir kısmının kafiye alanında gelişmiş olması da kuvvetle muhtemel Mahmûd Âgâh'ın hassasiyetine benzer bir duyarlığa sahip müstensihler tarafından müdahaleye tabi tutulup “düzeltildi ve geliştirildi”.

Osmanlı edebiyat geleneğinde, Mahmûd'dan evvel de kafiye tashih amacıyla metinlere veya nüshalara yapılan müdahaleleri görmek mümkündür. Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö. 1451/855) *Muhammediye* isimli eseri bu anlamda iyi bir örnek olup bu eser başka gerekçelerle birlikte asıl olarak kafiye kelimeleri dolayısıyla yazıldıktan yaklaşık 50 yıl sonra 16. yüzyılın başında hayatta olduğu anlaşılan Kastamonulu Yûsuf tarafından adeta tashih edilerek yeniden yazılmıştır.⁶⁸ 16. yüzyılda aynı eseri nesre çevirip dil açısından bir güncelleme yapan Esîrî (ö. 1000/1591/92) de eserdeki kafiye kelimelerinden müştekidir.⁶⁹ Cevrî İbrahim Çelebi (ö. 1065/1654) de Şükrî-i Bitlisî'nin (ö. 937/1531[?]) *Selîmnâme*'sini yeniden yazmayı tashih kavramıyla ifade ettiği çalışması ile Gelibolulu Yazıcıoğlu Selâhaddîn tarafından yazılan *Melhame*'yi yeniden yazarken kaynak metinlerin kafiyelerine de müdahale ettiğini belirtir.⁷⁰

Bu örneklerin sayısı daha da artırılabilir. Ancak mevcut örneklerden de açıkça anlaşılacağı üzere, Mahmûd Âgâh'ın kafiye merkezli tashih faaliyetleri, münferit ve şahsî bir tercih olmaktan ziyade, onun aldığı eğitim ve içinde yetiştiği Osmanlı edebiyat geleneğinin devamı niteliğindedir.

⁶⁷ Alî Emîrî, *Dîvân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 37, vr. 52a.

⁶⁸ Sadık Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri* içinde, ed. Sadık Yazar ve Mücahit Kaçar, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 88-90.

⁶⁹ Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, 73-74

⁷⁰ Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, 83-85

XII. Dil ve Üslup Güncellemesi Amaçlı Tashihler

Mahmûd Âgâh'ın *Mevlid* ve *Nev-zuhûr* üzerine gerçekleştirdiği tashihlerin önemli bir kısmı, bizzat kendisinin de ifade ettiği üzere, kaynak metinde yer almakla birlikte kendi dönemi itibarıyla artık “gayr-ı müsta‘mel” hâle gelmiş, yani arkaikleşmiş kelimelerin güncellenmesine yöneliktir. Bir dilin, maruz kaldığı sosyal, kültürel ve dil dışı etkileşimler neticesinde durağan kalmayıp zamanla değişip dönüşmesi; dolayısıyla eski kullanımların yerini yeni ifadelerin alması, dilin tabii gelişim sürecinin kaçınılmaz bir sonucudur. Bu bağlamda, Mahmûd'un tashihlerinde gözlemlenen bu tür müdahaleler, modern dilbilimde diliçi çeviri (intralingual translation) kavramı çerçevesinde değerlendirilebilir.

Her ne kadar diliçi çeviri kavramı görece modern bir terim olsa da, işaret ettiği olgu tarihsel olarak kadim bir uygulamadır. Osmanlı döneminde farklı yüzyıllarda görülen, dilin güncellenmesi amacıyla yapılan metinsel müdahaleler, bu çerçevede değerlendirilmesi gereken yaygın pratiklerdendir. “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları” başlıklı makalede ayrıntılı biçimde ele alındığı üzere⁷¹, istinsah süreciyle eş zamanlı olarak gerçekleşen dil güncellemeleri, çoğu zaman istinsahın tabii bir parçası olarak görülmüş ve güncellenen nüshalar ayrı bir eser olarak değerlendirilmemiştir. Bununla birlikte, kimi Osmanlı müellifleri özellikle İstanbul'un fethi öncesine tekabül eden 1,5-2 asırlık süreçte kaleme alınmış, Türkçe asıllı söz varlığı yoğun metinleri dil ve üslup açısından güncellerken bu tür faaliyetleri müstakil bir telif olarak değerlendirmişlerdir.

14. yüzyıl şairlerinde Mes'ûd b. Ahmed'in *Süheyl ü Nevbahâr*'ını 16. yüzyılda nesre aktaran Bekâyî (ö. 1015/1607)⁷², Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye*'sini nesre çeviren Esîrî, 15. yüzyılda Muhammed adlı bir müellif tarafından kaleme alınan *Aşk-nâme* veya *Ferruh u Hü mâ* adlı mesneviyi, 16. yüzyılın sonunda nesre çeviren Şerîf Mehmed Efendi (ö. 1040/1631), Mercüme Ahmed'in II. Murâd'ın talebiyle 15. yüzyılda yeniden tercüme ettiği *Kâbûs-nâme*yi, 18. yüzyıl dil ve üslup özelliklerine göre güncelleyen Nazmî-zâde Hüseyin Murtazâ Efendi (ö. 1136/1723-24), 14. yüzyılda kaleme alınmış *Dânişmendnâme*'yi münşiyâne bir dil ile yeniden yazıp *Mirkâtü'l-Cihâd* ismini veren Gelibolulu Mustafâ Âlî (ö. 1008/1600), halk arasında yaygın olan ve çoğu ya da tamamı Türkçe kaynaklı kelimelerden oluşan atasözlerini Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olduğu bir söz varlığı ile nazma aktaran Edirneli Hıfzî (ö. 18. yy.) kendilerinden evvel yazılmış metinleri dil ve üslup açısından dönüştüren bu müelliflerden birkaçıdır.⁷³

⁷¹ Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, 55-120.

⁷² Bekâyî, *Mensur Süheyl ü Nevbahar*, haz. Selami Ece, (Erzurum: Aktif Yay., 2003), 81.

⁷³ Bu müelliflerin güncelleme çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, 79-90.

Mahmûd tarafından tashih adı altında gerçekleştirilen dilsel ve üslup düzeyindeki güncellemelerin, Osmanlı telif ve yazma geleneğinde köklü ve kesintisiz bir arka plana sahip olduğu açık biçimde ortaya konulmaktadır. Mahmûd tarafından yapılan bu müdahalelerin, yalnızca dilin değil, aynı zamanda üslubun da güncellenerek “havâs” yahut “zurefâ”⁷⁴ üslubuna uygun veya ona yakın bir biçime getirilmesi amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Şeyh Sinân Efendi’nin *Menâsikü’l-Ḥac* adlı eserini tashih ettiği çalışmasında, bu yaklaşımını açıkça ifade etmiş; kaynak metni münşiyâne üslup bakımından yetersiz bulduğunu belirtmiş ve müdahalelerinin bir kısmını bu nedenle yaptığını açıklamıştır. Bu noktada dikkat çekici olan, musahhihin tashih gerekçesini artık yalnızca müstensihin istinsah hatalarına dayandırmaması, doğrudan müellifin üslubî ve edebî tercihlerini hedef alarak tashih faaliyetini sürdürmesidir.

Şemseddîn Sivasî’nin *Mevlid*’ine yönelik çalışmasında Mahmûd Âgâh’ın yaptığı çok sayıdaki güncelleme amaçlı tashihlere birkaç örnek vermekte fayda vardır. Aşağıdaki beyitte kaynak metinde geçen “yenile” kelimesi “gayr-ı müstamel” yani kullanımdan düşmüş olarak telakki edilmiş olsa gerek ki bunun yerine kelimenin daha güncel hâli olan “yeniden” kelimesini tercih edilmiştir:

Yeñile dükkân-ı ‘aṭṭâr açıla **Yeñiden** dükkân-ı ‘aṭṭâr açıla
Büy-ı ma ‘nâdan cihâna şaçıla Büy-ı ma ‘nâdan cihâna şaçıla

Aşağıdaki örnekte ise “kiçi” kelimesinin “gayr-ı müsta’mel” bulunduğu anlaşılmaktadır, kelime “sağır” ile değiştirilmiştir:

Hasteler şorup iderdi ta ‘ziyet Hasteler şorup iderdi ta ‘ziyet
Uluya hürmet **kiçiye** merḥamet Uluya hürmet sağire merḥamet

Aşağıdaki tabloda gerek dilsel gerekse de üsluba dair güncellemelerin listesi görülebilir:

Gayr-ı Müsta’mel/Arkaik	Güncel
Muştuluk	Müjde kim
Yokladı	Andı çün
Sedyini	pistânını
Delim	azîm
Merkeb	Himâr

⁷⁴ Osmanlıda zurefâ veya ekâbirin ayrıntılı bir çerçevesi için bkz. Sadık Yazar, “Osmanlı Dönemi Ekâbir/Zurefâ (Seçkin/ Aristokrat) Kültürü ve Âdâbı İçin Önemli Bir Kaynak Olarak Balıkesirli Râsih’in Bülğatü’l-Ahbâb”, *Nerden Gelir Bunca Işık: Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu Anısına*, Yayına Hazırlayanlar Müjgan Çakır vd., (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2025), 4439-468. Bu sınıfın dil konusundaki hassasiyetine dair bkz. Mertol Tulum, “Osmanlı Nesrinin Dili”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V: Nesrin İnşası Düzyazıda Dil, Üslup ve Türler* içinde, ed. Hatice Aynur vd., (İstanbul: Turkuaz Yay., 2010), 40-1.

Mükâfât	Ücret
Ol Aru	Hûb-rû
Koşdı	Virdi
Dilek itdiler anadan	Didiler analarına
Gönledi başladı	Pes sakınur oldu
Resminden yügürdi	Şeklinden yürüdi
Anı ben tek	Benim gibi
Donanmış	Bezenmiş
Tuş it	Sevk it
Müdâmî	Hemîşe
Zükâdan	Şemsden
Çalkandı	Irgandı
Ana arkasın virürdi	İttikâ iderdi ana

Tablo 2: Söz varlığı Güncellemesi

Yapılan dil güncellemelerinin tamamı Türkçe kökenli kelimelere yönelik değildir. Aşağıdaki beyitte “zahrunda” kelimesi de ya güncel ya da uygun görülmediğinden olsa gerektir ki “üstünde” kelimesi ile değiştirilmiştir:

Ol senüñ **zahrunda** idiser ğazā Ol senüñ **üstünde** idiser ğazā
Bulısardur sende ol ni ‘me’l-cezā Bulısardur sende ol ni ‘me’l-cezā

Aşağıdaki beyitte yapılan tashihin gerekçesi tam olarak bilinmese de musahhihin kaynak metindeki “düpdüz” kelimesini “avam” bulup bunu daha “zarîf” hâle getirmek istediği düşünülebilir:

Oıdı ol nûr-ı Hağ ħamd ü şenā Oıdı ol nûr-ı Hağ ħamd ü şenā
Virdi rûy-ı ‘âleme **düpdüz** behā Virdi rûy-ı ‘âleme **hüsni** behā

Aşağıda örneklenen beyitte gerçekleştirilen tashihin de, Mahmûd Âgâh’ın üslup ve edebî hassasiyetleri doğrultusunda yapıldığı söylenebilir. Hz. Muhammed’in nuru, babası Abdullah’ın alnına yansıdığına, bir kadın bu nurun cazibesine kapılarak ona aşık olur. Ancak Abdullah, Hz. Muhammed’in annesi Âmine ile evlendikten sonra, bu nur kaybolur. Kadın, Abdullah’ı tekrar gördüğünde nurun neden kaybolduğunu ifade ederken geçen beyitte, tashih edilen metinde halk diline özgü, azarlayıcı bir üslup kullanıldığı görülmektedir. Muhtemeldir ki Mahmûd bu ifadeyi kaba ve edebe aykırı bulmuş, dolayısıyla söz konusu beyti daha zarîf ve edebî bir üslupla yeniden kaleme almıştır. Bununla birlikte,

tashih edilen beyitte “nûr” kelimesinde zihaf yapıldığı; ayrıca kafiye kelimelerinin ya muhafaza edildiği ya da bu şekilde varsayıldığı dikkate alındığında, Mahmûd’un yalnızca üsluba değil, vezin ve kafiye açısından da metni geliştirme amacı taşıdığı düşünülebilir.

Gitmiş ol nûr şimdi senden neyledün Pes sen iseñ söyle imdi iy fetā
Anı kaçğı yirde zāyi^c eyledün Nice gitdi senden ol nûr u zıyā

Örneklerden de görüleceği üzere Mahmûd Âgâh, tashih faaliyetlerini dönemin dil anlayışına uygun bir “ıslah” süreci olarak görmüş; kimi zaman arkaikleşmiş söz varlığını güncellerken, kimi zaman da müellifin edebî tercihlerini aşan müdahalelerle metni kendi estetik ölçütlerine göre dönüştürmüştür.

XIII. Beyitlerin Anlamına Yönelik Tashihler

Mahmûd Âgâh’ın tashih faaliyetleri incelendiğinde, müdahalelerinin büyük çoğunluğunun vezin, kafiye ve dil güncellemeleri gibi teknik unsurlara yönelik olduğu görülmektedir. Ancak bu tasarrufların ötesinde, musahhihin kaynak metindeki anlamı netleştirme, derinleştirme ve geliştirme yönünde de bilinçli bir çaba sarf ettiği dikkat çekmektedir. Bu bölümde, onun tashih anlayışında anlam merkezli müdahalelerin nasıl tezahür ettiği birkaç örnek eşliğinde gösterilmeye gayret edilecektir.

Aşağıda örneklendirilen beyit, Şemseddîn Sivasî’nin *Mevlid*’inde Hz. Muhammed’in miraç hadisesinin anlatıldığı bölümde yer almakta olup musahhih tarafından gerçekleştirilmiş anlam merkezli bir tashihe konu olmuştur:

Ger şoluñdan yaña itseñ **hîmmeti** Ger şoluñdan yaña itseñ **hîmmetüñ**
Hep naşārā **azduraydı ümmeti** Hep naşārā **olisardı⁷⁵ ümmetüñ**

Bağlam itibarıyla, Hz. Muhammed’in Cebrail rehberliğinde miraç yolculuğuna devam ettiği sırada, sağından, solundan ve bir kadından geri dönmesine dair sesler işittiği; fakat hiçbirine iltifat etmediği anlatılmaktadır. Hz. Muhammed, bu durumu Cebrail’e aktardığında, Cebrail her bir sesin neye işaret ettiğini açıklayarak bu seslerin sembolik anlamlarını izah eder. Kaynak metinde, sağdan gelen sese iltifat edilmesi halinde Hz. Muhammed’in ümmetinin Yahudilerden ibaret kalacağı, soldan gelen sese iltifat edilmesi halinde ise Hristiyanların ümmeti azdıracağı belirtilmektedir. Ancak Mahmûd, tashih ettiği beyitte bu anlam örgüsünü köklü biçimde dönüştürmüş; soldan gelen sesin işaret ettiği tehlikeyi bertaraf ederek, sağdan gelen sese ilişkin anlam örgüsüyle paralel bir yapı kurmuştur. Yaptığı müdahaleye göre, Hz. Muhammed sağına baktığında nasıl ki tüm Yahudiler

⁷⁵ Dikkat edileceği üzere Mahmûd’un yaptığı tashihte kullandığı “olisardı” kelimesi de ihtiva ettiği ek itibarıyla “gayr-ı müstamel” bir özellik arz eder. Kanaatimizce musahhih, vezin, kafiye ve anlam gibi kaygılarla mücadele ederken kaynak metinde sıklıkla geçen bu gibi yapıları öykünme yolunu bir kurtuluş yolu olarak benimsedi.

ümme ti olacaktıysa, tashih sonrası metinde de Hz. Muhammed soluna bakmış olsaydı tüm Hristiyanlar O'nun ümmeti olacaktı. Bu değişiklik, Şemseddîn Sivasî'nin kaynak metinde kastettiği anlamla örtüşmemekte; aksine, doğrudan zıddı bir yoruma kapı aralamaktadır. Zira özgün metinde her üç ses de potansiyel bir tehlike ve sapma riski olarak sunulurken, musahhihin müdahalesi bu olumsuz anlamı olumlu lamaya dönüştürmüş ve müellifin kastından bağımsız, yeni bir anlam inşa etmiştir. Bu durum, bir taraftan kurulu metinlerin nasıl ciddi anlam dönüşümlerine maruz kalabileceğini, diğer taraftan ise müstensih/musahhihin müellifleşme yönündeki temayülünü gözler önüne sermektedir.

Aşağıdaki beyitte yapılan müdahale, ilk bakışta kafiye eksenli bir tashih gibi görünse de, daha dikkatli bir inceleme neticesinde bu müdahalenin esasen anlama yönelik bir düzeltme gayesi taşıdığı anlaşılmaktadır. Şiirin üslubunu geliştirme kaygısının da hissedildiği bu beyitte, özellikle ilk kelimenin “bak” şeklinde oluşu, musahhihin müdahalesini tetikleyen unsurlardan biri olmalıdır. Zira mevcut anlam örgüsü içerisinde “bak” kelimesi, hem semantik hem de bağlam açısından sığ ve yersiz kalmakta; beyitte aktarılmak istenen anlamı belirgin şekilde zedelemektedir.

Bak vücūduñ micmerinde hoş **buḥūr**

Ol ḳoḳudan bula dīn ehli sürūr

Bak vücūduñ micmerinde hoş **ḳoḳu**

Tā meşām-ı cāna iriše o bū

Nitekim, yapılan tenkitli neşirde bu kelimenin “yak” şeklinde geçtiği ve bu hâliyle anlam bütünlüğünü sağladığı görülmektedir. Ancak Mahmûd'un elindeki nüshada, muhtemelen istinsah hatasından kaynaklı olarak “bak” şeklinde görülen bu kelime, onun müdahalesine zemin hazırlamıştır. Mahmûd, bozukluğun esas kaynağını teşhis edememiş olsa da beyitte sezdiği anlam sapmasını gidermek amacıyla kendi anlayışı doğrultusunda bir müdahalede bulunmuştur.

Bu örnek, Mahmûd'un tashihlerinde vezin ve kafiye gibi nazım tekniğine dair unsurların ötesinde anlam ve üslup düzeyinde bir bütünlük arayışıyla hareket ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte, kaynak metni tam olarak kavrayamaması ya da mevcut nüshadaki yanlış yönlendirmeler, musahhihin müdahalelerinin her zaman isabetli sonuçlar vermediğini de ortaya koymaktadır.

Aşağıdaki beyitte yapılan tashihin anlamı geliştirme ve bağlamı güçlendirme amacı nispeten daha açıktır:

Ḳābe ḳavseyn oldı pes anda maḳām

Daḥı gitme bu aradan tūt zimām

Ḳābe ḳavseyn oldı pes anda maḳām

Esb-i naḳli sürme bunda tūt zimām

Kaynak metinde, Hz. Muhammed'in *kābe kavseyn* makamına ulaştıktan sonraki konumu anlatılmakta ve müellif, doğrudan Hz. Muhammed'e hitaben, daha fazla ilerlememesi

gerektiğini “Dağı gitme bu aradan tut zimâm” ifadesiyle vurgulamaya çalışmaktadır. Ancak bu kullanımda, “zimâm tutmak” deyiminin doğrudan insana yönelik uygulanması, bağlamda sık ve yer yer muğlak kalmakta; deyimsel anlamın aktarımı açısından da problemli görünmektedir. Bu durumu fark eden Mahmûd, “nakil” fiilini at metaforuyla ilişkilendirerek “zimâm tutmak” ifadesine uygun düşecek yeni bir bağlam inşa etmiştir. Yaşadığı dönem için daha uygun bir bağlam oluşturmuş olsa dahi musahhihin bu müdahalesi kaynak metnin kurgusunu önemli oranda değiştirmektedir.

Aşağıdaki beyitte yapılan müdahale, anlamı netleştirme ve özne belirsizliğini giderme amacı taşımaktadır:

Çün bisât-ı kurbâ irdüm dir Hâbîb

Çün bisât-ı kurbâ irdüm dir Hâbîb

Baňa çok lutf itdi **her gûne ‘acîb**

Baňa çok lutf itdi **ol Rabb-ı mücîb**

Kaynak metinde, Hz. Muhammed’in Miraç hadisesinde “kurb” makamına ulaştıktan sonraki hâli tasvir edilmekte ve kendisine pek çok lütuf ve ihsanda bulunduğu ifade edilmektedir. Ancak “her gûne ‘acîb” ifadesiyle kastedilen lütfun faili, yani öznesi açıkça belirtilmemektedir. Bu özne belirsizliği, bağlamın akışından tahmin edilebilirse de ilk bakışta beyitte bu yönden bir muğlaklık oluşmasına yol açmaktadır. Mahmûd, bu muğlaklığı gidermek amacıyla, lütufların doğrudan faili olarak “ol Rabb-ı mücîb” ifadesini ekleyerek anlamı netleştirmiş görünmektedir.

Aşağıdaki beyitte yapılan müdahale, ilk bakışta kafiye odaklı bir tashih olarak görünmekteyse de, daha dikkatli bir inceleme bu müdahalenin esasen anlam bütünlüğünü sağlama amacı taşıdığını göstermektedir:

Didi aña ol **kerem kânı Resûl**

Didi aña ol **Resûl-i muhterem**

Şefkat idüp hâline ol pür-**uşûl**

Şefkat idüp hâline ol pür-**kerem**

Mahmûd’un müdahalesinde, ilk etapta kafiye kelimelerini değiştirmeyeyönelik bir tasarruf söz konusu olsa da, bu değişikliğin arkasında yatan asıl sebep, ikinci mısradaki “pür-usûl” ifadesinin bağlamla kurduğu anlam ilişkisinin zayıflığıdır. “Pür-usûl” (çok usullü, kuralcı) ifadesi, Hz. Muhammed’in şefkat ve merhametini vurgulayan bir bağlamda, semantik açıdan uygun düşmemekte ve metnin genel anlam akışını zedelemektedir. Musahhih, bu anlam uyumsuzluğunu gidermek amacıyla ikinci mısraın kafiye kelimesini “pür-kerem” olarak tercih etmiş ve böylece Hz. Muhammed’in şefkatiyle doğrudan örtüşen, anlam açısından daha isabetli bir kullanım sağlamıştır. Bununla birlikte, ikinci mısradaki gerçekleştirildiği bu anlam odaklı müdahaleye paralel olarak, ilk mısradaki “kerem kânı Resûl” ter kibini de “Resûl-i muhterem” şeklinde değiştirerek kafiye bütünlüğünü korumuş ve beyitte üslup açısından daha dengeli bir yapı oluşturmuştur

XIV. Eklemeler

Tashih kavramı, hem sözlük hem de terim anlamı itibarıyla daha çok mevcut olan üzerinde düzeltme, dönüştürme ve değiştirme faaliyetine işaret eder. Ancak Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetlerine bakıldığında, yalnızca “yanlış”ların düzeltilmesiyle sınırlı kalmayan, metne doğrudan eklemeler yoluyla gerçekleşen müdahalelerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu yaklaşım, Osmanlı yazma geleneğinde köklü bir geçmişe sahip olup Mahmûd'un bu tutumunu tarihsel bağlamı dışında düşünmek mümkün değildir. Nitekim Sami Arslan, müstensihden yalnızca yanlışları tashih etmesinin değil, aynı zamanda eksiklikleri de tamamlamasının beklendiğini vurgulamakta; İbn Cemâ'nın (ö. 1333) görüşüne atıfla, istinsah eden talebelerin asıl nüshada bulunmasa dahi besmele, hamdele, salve gibi ibareleri yeni nüshaya eklemelerinin gerekliliğini hatırlatmaktadır.⁷⁶ Arslan'ın da belirttiği üzere bu türden müdahaleler, müstensihin zamanla müellifleşme eğilimi gösterdiğinin de açık işaretleri olarak değerlendirilebilir.

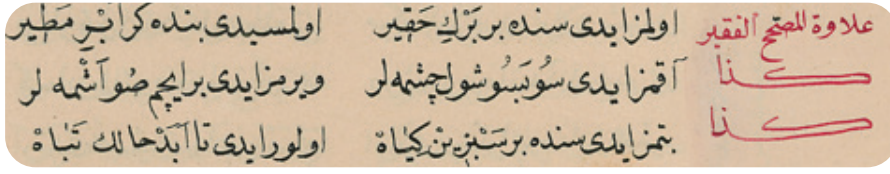
Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetleri incelendiğinde, *Mevlid* metnine 20, *Nev-zuhûr*'a ise 2 beyit doğrudan ilave ettiği görülmektedir. Bu ilavelerden biri *Mevlid*'in “Hikâyet-i Dîger fî Fazlî'n-Nebî...” başlığı altında yer ile göğün münazarasında geçmektedir. Bu kısa münazarada gök, yer yüzüne seslenip bünyesinde barındırdıkları dolayısıyla ondan üstün olduğunu iddia ederken kendisinde biten varlıkların da yine kendi sayesinde olduğunu şu şekilde dile getirir:

İtdi gök yire haķâretle nazar
Didi aña iy zemîn-i muhteķar
Nice a 'lâdur benüm gör hilķatüm
Daķi nûrânî olupdur hil 'atüm
Hilķatüñ alķaķ daķi rûyuñ siyâh
Hisset-i řab '-ile olmuşsin tebâh
Bendedür rûķāniyān kerrūbiyān
Sendedür hep fāşıkān u 'āşiyān
Gerķi ni 'metler ider sende zuhūr
Lîk bendendür aña hep neşv ü nûr
Bitmez idi sende benden yağmasa
Çeşmeler akmazdı benden inmese⁷⁷

Bu metin içerisindeki iki beyitte de birkaç tashih yapan Mahmûd, bu beyitlerden sonra haşîye alanında “İlâvetü'l-Musahhih” ifadesiyle işaret edip metnin bağlamını şu üç beyitle geliştirir:

⁷⁶ Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı*, 91-92.

⁷⁷ Şemsî, *Mevlid*, vr. 10a-b.



Olmaz idi sende bir berg-i haķır
Olmasaydı bende ger ebr-i maķır
Aķmaz idi sū-be-sū şol çeşmeler

Virmez-idi bir içim şu eşmeler
Bitmez idi sende bir sebẓin giyāh
Olur idi tā-ebed hālūñ tebāh⁷⁸

İlave beyitler okunduğunda Mahmûd'un kaynak metindeki anlamın vurgusunu yetersiz görüp bunu daha ileri bir boyuta taşımak istediği anlaşılmaktadır.

Mahmûd Âgâh'ın bir müellife doğru evrilmesini iyi örneklendiren bu tasarrufları, *Menāsikü'l-Ḥac* isimli risalede de görülmekle birlikte *Ādāb-ı Menāzil*'in tashihinde yapılan ilavelerle birlikte kaynak metin artık farklı bir boyut almıştır. Bundan dolayı olsa gerektir ki musahhih bu çalışmasına *Şem 'atü'l-Meḥāfil fî Ādābi'l-Menāzil* ismini vermekten çekinmez.

Sonuç ve Değerlendirme: Tashihlerin Gelenek İçindeki Yeri

Mahmûd Âgâh, gerek yeni bir nüshasını çıkararak gerçekleştirdiği tashih çalışmalarında gerekse mevcut nüshalar üzerinde müdahalede bulunduğu tasarruflarında kendisini açıkça “musahhih” olarak tanımlamaktadır. Bu tavrını tashih faaliyetinin gerekçesini ve yöntemini izah ettiği “sebeb-i tashîh” başlıklı metinlerinde de dile getirmektedir. Söz konusu metinlerde “tashîh”, “islâh”, “sekâmet”, “sakâtât”, “mukâbele”, “müstakîm”, “sahîh” ve “sakîm” gibi kavramların sıkça geçmesi, onun tashih faaliyetini hem kavramsal hem de pratik düzlemde nasıl konumlandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu kavramsal çerçeveye ve fiilî uygulamalara bakıldığında, Mahmûd'un yaptığı çalışmaların Osmanlı yazma kültürü içerisindeki yerini belirlemek için öncelikle “tashîh” kavramının gelenek içerisindeki anlam ve işlevine odaklanmak gerekmektedir. Zira Mahmûd'un nüshalara yönelik kasıtlı ve bilinçli müdahalelerini tetikleyen ve bu tür müdahaleleri yazma kültüründe meşru ve hatta geleneksel bir tutum hâline getiren esas muharrik unsurun, doğrudan “tashîh” anlayışı olduğu açıktır.

Etimolojik kökeni itibarıyla “sağlam olmak”, “kusur ve arızalardan uzak bulunmak” anlamlarını taşıyan “sıhhat” kelimesinden türeyen “tashîh”, temel anlamda “düzeltmek, iyileştirmek, kusur ve hataları tamamlayıp doğru hâle getirmek” manasına gelmektedir. Bu asli anlam çerçevesinde zamanla terimleşen tashih, yazma kültüründe bir nüshanın başka bir nüsha veya nüshalarla mukabele edilerek varsa hatalarının düzeltilmesi sürecini

⁷⁸ Şemsî, *Mevlid*, vr. 10a-b.

ifade eden yerleşik bir kavram hâlini almıştır. Benzer şekilde matbuat kültüründe de “basılmakta olan bir eserin provasındaki yanlışları düzeltme” veya “yapılan düzeltmeleri gösteren prova” anlamında kullanılmaktadır.⁷⁹ Dolayısıyla Mahmûd’un faaliyetleri, bu geleneksel tashih anlayışıyla doğrudan irtibatlıdır. Onun metinlere yönelik müdahaleleri, yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda anlam ve üslup bakımından bütüncül bir sıhhat kazandırma amacı taşımakta; bu yönüyle de Osmanlı yazma kültüründe müellif, müstensih ve musahhih rollerinin zaman zaman iç içe geçtiği dinamik bir pratiğin devamı olarak değerlendirilmektedir.

Yazma kültüründe, nüshaların mukabele edilerek hatalarının düzeltilmesi anlamında kullanılan tashih, oldukça yaygın ve köklü bir uygulamadır. Bu doğrultuda, özellikle müelliflerin eserlerinin sebep-i telif veya hâtime bölümlerinde, hem okuyucuları hem de müstensihleri tashih sürecine katkıda bulunmaya davet ettikleri sıklıkla müşahede edilmektedir.⁸⁰ Benzer şekilde, zamanla bu tür davetlerin müstensihler tarafından da tekrarlandığı, yani müellifin tashihe çağırdığı bu sürece müstensihlerin de diğer okuyucu ve müstensihleri dâhil etmeye çalıştıkları görülmektedir.⁸¹ Her ne kadar bu davetlerin yönü, kapsamı ve gelişimi üzerine müstakil bir araştırma yapılmamış olsa da, mevcut verilerden hareketle bu uygulamanın yazma kültürü içerisinde genelleşmiş ve yaygınlık kazanmış olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, başta müstensihler olmak üzere nüsha ile temas eden farklı aktörler, tashihe dair bu daveti içselleştirerek süreç içerisinde aktif roller üstlenmişlerdir.

Tashih, yazma kültüründe en yaygın biçimde nüsha mukabelesi yoluyla hataların düzeltilmesi şeklinde tezahür etmektedir. Bu bağlamda müstensihlerin, müellif nüshası veya ona en yakın nüshaya ulaşma kaygısı taşıdıkları, çok sayıda örnekle sabittir. Mukabele süreci neticesinde, metinde oluşmuş kasıtsız ve açık hataların düzeltilmesi beklenen bir uygulamadır ve genellikle bu doğrultuda icra edilmiştir. Ancak bazı durumlarda tashih faaliyetleri, bu dar çerçevenin ötesine geçerek, nüshaya muhatap olan kişinin bilgi birikimi, yaşadığı dönem, dünya görüşü ve edebî beğenisi gibi öznel ölçütlere bağlı olarak müdahaleci tasarruflara dönüşebilmektedir. Böylece tashih, yalnızca teknik bir düzeltme olmaktan çıkarak, anlamı yeniden inşa eden ve dönüştüren bir pratik hâlini alır.

İslam telif geleneğinde, yazma nüshalar aracılığıyla bilginin nesilden nesle aktarılmasında tashih faaliyetine erken dönemlerden itibaren azami derecede önem

⁷⁹ “Tashih”, *Kubbealtı Lügati*, <https://lugatim.com/s/tashih> (Erişim tarihi: 10 Haziran 2025).

⁸⁰ Ancak bu genel davete karşın kimi müelliflerin ise tashih bir tarafa, istinsah konusunda bile metnin muhataplarını uyardıkları, hususi bir dikkat ve uzmanlık bilgisini şart olarak öne sürebildikleri görülmektedir. Makalenin hacmini aşmamak amacıyla konuya sadece işaret etmekle yetineceğiz.

⁸¹ Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı*, 89-90.

verilmiştir. Müellifler, nüshaların çoğaltımı sırasında ortaya çıkabilecek hataların farkında olduklarından, bu tür hataların önüne geçmek amacıyla tashih süreçlerine büyük bir titizlikle yaklaşmışlardır. Bu doğrultuda, metinlerin müellif nüshasıyla veya ona en yakın nüshalarla mukabele edilmesi, tashih sürecinin öncelikli ve vazgeçilmez şartı olarak kabul edilmiştir. Konuya ilişkin literatürde de bu hassasiyet açık biçimde ortaya konulmaktadır. Selahattin Polat, *Metin Tenkidi* adlı eserinde, erken dönem müelliflerin mukabeleye verdikleri önemi çeşitli rivayetlerle aktarmakta ve mukabele sırasında fark edilen hataların tashih edilmesine ilişkin kuralları, bu çerçevede oluşan zengin kavramsal alanı ve işaretleme sistemlerini detaylı şekilde açıklamaktadır.⁸² Benzer şekilde, Adam Gacek, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers (Arapça Elyazmaları İçin Rehber)* başlıklı eserinde, “Collation”, “Scribal Errors”, “Textual Corrections”, “Textual Criticism and Editing” ve “Textual Variants” başlıkları altında İslam yazma geleneğinde mukabelelenin ve tashih kurallarının önemine vurgu yapmaktadır.⁸³ Bu geleneğe dair yakın tarihli önemli bir çalışma da Yousry Elseadawy’nin 2022 yılında tamamladığı “*Arabic Scribal Practices in the 3rd-4th/9th-10th Centuries: Normative Sources and Manuscript Evidence*” başlıklı doktora tezidir. Elseadawy, 3-4/ 9-10. yüzyıllarda üretilmiş 23 yazmaya dayanarak gerçekleştirdiği çalışmasında, mukabele neticesinde ortaya çıkan hataların silme, ekleme ve tashih yoluyla nasıl giderildiğine dair kapsamlı bir inceleme sunmaktadır.⁸⁴

Erken dönem İslam telif geleneğinde kurumsallaşan tashih pratiği, Osmanlı döneminde de kesintisiz biçimde tevarüs edilmiş ve özellikle ilmiye çevrelerinde istinsah edilen nüshaların mukabele edilip tashih edilmesi büyük bir titizlikle sürdürülmüştür. Bu bağlamda Sami Arslan, *Osmanlı’da Bilginin Dolaşımı* adlı eserinde, istinsah sürecinde gerçekleşen tashih faaliyetlerine dair pek çok örnek sunmakta ve Osmanlı yazma kültüründe tashihin ne derece köklü ve yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Arslan’ın aktardığı üzere, bazı âlim ve müstensihlerin özellikle bu tashih faaliyetleriyle tanındıkları ve ilmi çevrelerde bu yönleriyle itibar gördükleri de dikkate değerdir. Nitekim Taşköprüzâde Ahmed Efendi, bu konuda Mevlânâ İyâs’ı örnek göstererek onun tashih konusundaki hassasiyetini şu ifadelerle zikretmektedir:

Kitap düzeltme ve kenarlarına faydalı notlar düşme konusuna büyük özen gösterirdi. Bu özelliğiyle de ün yapmıştı. Öyle ki meşhur kitapların muhtasar ve mutavvellerini bile tashih etmiştir. Bu eserleri tashih ettikten sonra ikinci nüshalarını bulmuş ve onları da

⁸² Polat, “Metin Tenkidi”, 82-99.

⁸³ Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, trc. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya; ed. Halit Özkan, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020).

⁸⁴ Yousry Elseadawy, “*Arabic Scribal Practices in the 3rd-4th/9th-10th Centuries: Normative Sources and Manuscript Evidence*”, (Doktora tezi Freien Universität Berlin, 2022), 231-321.

ilk nüsha gibi düzeltmiştir. Her zaman yanında bir kitaptan üç nüsha bulunurdu. Her birini başından sonuna kadar tashih eder ve notlar düşerdi.⁸⁵

Kâtib Çelebi, Osmanlı tarihinde Kınalızâde Ali Efendi ile Azmîzâde kadar çok okuyan, araştıran bir âlim daha olmadığını belirtir. Atâî de hocası Azmîzâde, öldüğünde kenarlarına tashih notları konmuş ve ayrıca çeşitli notlar kaydedilmiş 4000 kadar kitabı çıktığını yazmaktadır.⁸⁶

18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden olan ve zengin bir kitap koleksiyonuna sahip bulunan Veliyyüddîn Cârullâh Efendi, sahip olduğu eserlerdeki haşiye notları ve tashih kayıtlarıyla tanınan önemli bir figürdür. Bu faaliyetleri, onun derkenar notlarına hasredilen müstakil bir çalışmayla ayrıntılı şekilde ortaya konulmuştur.⁸⁷ Benzer biçimde, Muhammed et-Trabzonî'nin de koleksiyonundaki eserlerde tashih ve müdahalelerde bulunduğu, yakın dönemde yapılan araştırmalarla belgelenmiştir.⁸⁸ Bu tür örneklerin çoğaltılması mümkündür⁸⁹ ve bu durum, İslam yazma geleneğinde metinlerin yalnızca istinsah edilmekle kalmayıp tashih süreçleriyle iç içe geçtiğini açıkça göstermektedir.

Mahmûd Âgâh'ın gerçekleştirdiği tashih faaliyetleri de bu köklü gelenek çerçevesinde değerlendirilmeye elverişlidir. Her ne kadar başlangıçta eline geçen nüshalardaki istinsah hatalarına müdahale etme amacıyla bu çalışmalara girişmiş olsa da, zamanla nüshanın taşıyıcılığını yaptığı metnin telif boyutuna da müdahil olma eğilimi sergilemiştir. Bu doğrultuda Mahmûd, yalnızca bir müstensih veya musahhih olarak değil, kaynak metni kendi ölçütleri doğrultusunda yeniden değerlendiren aktif bir müdahil olarak karşımıza çıkmaktadır. En dikkate değer yönü ise, yaptığı her bir müdahaleyi titizlikle belgeleyip açıkça göstermesi, böylece yazma geleneğinde çoğu zaman örtülü kalan tashih ve ikmal süreçlerini görünür kılmasıdır. Bu şeffaflaştırıcı yaklaşımı, Mahmûd'u nüshalar arası ilişkilerin ve varyantların incelendiği çalışmalar açısından önemli bir örnek vakıa hâline getirmektedir.

Mahmûd Âgâh, eklemlediği klasik tashih geleneğinin hem usul hem de uygulama süreçlerine vakıf olduğunu gösteren bir titizlikle hareket etmektedir. Yazma kültüründe, bir metnin sağlıklı bir şekilde tashih edilebilmesi için farklı nüshalarının mukabele edilmesi gerektiği anlayışını benimseyen Mahmûd, kendi tashih faaliyetlerinde de bu ilkeye bağlı kalmaya özen göstermiştir. Bu doğrultuda, tashih ettiği metinlerde karşılaştığı

⁸⁵ Taşköprülüzâde İsmâüddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu 'mâniyye fî Ulemâ'id-Devleti'l-Osmâniyye*, Haz. Muhammed Hekimoğlu, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 284.

⁸⁶ Halûk İpekten, "Azmîzâde Mustafa Hâleti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 348–349.

⁸⁷ Açıl, *Osmanlı Kitap Kültürü: Carullah Efendi Kütüphanesi*.

⁸⁸ Koç ve Koç, "Yazma Eserlere Düştüğü Notlar Çerçevesinde Muhammed et-Trabzonî'nin Musahhih ve Okur Yönü"

⁸⁹ Diğer bazı örnekler için bkz. Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı*, 90-91.

bozuklukları ilk aşamada istinsah sürecinden kaynaklanan hatalar olarak değerlendirip, bunları tespit edebilmek için eserin başka nüshalarıyla mukabele edilmesini öncelikli bir gereklilik olarak görmektedir. *Sübḥatü's-Sâlikîn* adlı eserinde yer alan çok sayıdaki kayıttan anlaşıldığı kadarıyla, her ne kadar ikametgâhı Bursa olsa da, İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerini sıklıkla ziyaret etmiş, özellikle Esad Efendi Kütüphanesi'nden yoğun biçimde istifade etmiştir. Bunun yanı sıra, Bursa ve çevresindeki sahaflar ile özel koleksiyonları da taradığı, yaptığı tashih metinlerindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim, Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yönelik tashih çalışmasında, elindeki bozuk nüshayı mukabele edebileceği başka nüshalar arayışına girmiş, ancak bu yönde bir sonuca ulaşamamıştır. Buna rağmen, kaynak metnin mevcut bozulmuş hâlini tashih etme gereğini duymuş, ancak bunu ikincil bir çözüm olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Mahmûd Âgâh'ın bir nüshayı tashih etmek için yeni bir nüshaya ulaşma konusundaki hassasiyeti, kimi zaman çalışmalarının gecikmesine de yol açmıştır. Bu bağlamda, Abdülatîf b. Durmuş'a ait *Âdâb-ı Menâzil* isimli eserin tashih süreci dikkat çekicidir. Musahhih, 1276/1859-60 yılında eksik ve bozuk bir nüshayla karşılaştıktan sonra, 12 yıl boyunca gezdiği yerlerde eserin daha düzgün bir nüshasını araştırmış, nihayet Bursa'daki bir sahaftan bu arayışını neticelendirmiştir. Benzer şekilde, *Sübḥatü's-Sâlikîn* adlı eserinde de farklı nüshalarla karşılaştıkça metindeki eksik veya hatalı bölümlerin düzeltilmesi için tehir ettiği tashih süreçleri, kendi ifadeleriyle kayıt altına alınmıştır. Eserinin çeşitli yerlerinde "Bu yer, başka nüsha bulununca tashih edilecektir." şeklinde notlar düşen Mahmûd Âgâh'ın, daha sonra bu notların yanına "Allah'a çok şükür tashih edildi." şeklinde eklemeler yaptığı görülmektedir.

Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetlerinde gösterdiği sahih nüsha arayışı ve mukabele hassasiyeti, yalnızca ona özgü bir tutum olmayıp Osmanlı yazma geleneğinde kendini musahhih olarak takdim eden birçok müstensih ve âlimin de benimsediği klasik bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, asıl nüshaya ulaşma gayretinin dönemin ilmi zihniyetinde köklü bir yeri olduğu görülmektedir. Nitekim 18 Muharrem 1306 (1888-89) tarihinde Süleymân Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât* adlı mevlidini tashih ederek yayımlayan Rızâ Efendi, bu eserin "nüsha-i asliyyesine" ulaşmak için 1288/1871-72 yılından itibaren tam 18 yıl boyunca İstanbul ve Bursa'da eski nüshaları araştırmıştır.⁹⁰ Benzer şekilde, Trabzonî Mehmed Efendi'nin de kitaplarına düştüğü kayıtlardan, en sahih nüshaya ulaşma gayreti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu arayışları kimi zaman mekânsal, kimi zaman ise zamanlar arası bir yolculuk hâlinde gerçekleşmiştir.⁹¹

⁹⁰ Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-Necât*, Tashih: Rızâ Efendi, (İstanbul: Ahmed Kemâl Matbaası, 1327).

⁹¹ Koç ve Koç, "Yazma Eserlere Düştüğü Notlar Çerçevesinde Muhammed et-Trabzonî'nin Musahhih ve Okur Yönü", 35.

Bu noktada Carullah Efendi'nin tashih anlayışı da dikkat çekicidir. *Nusûs Şerhi*'nin zahriyesine düştüğü notta, şerhi başından sonuna kadar mütalaa ettiğini, ancak elinde ikinci bir nüsha bulunmadığı için mukabele edemediğini ifade etmektedir. Buna rağmen, ikinci bir nüsha temin etmesi durumunda mukabele işini gerçekleştireceğini belirtmesi, onun da nüsha temini konusundaki titizliğini ve hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır.⁹² Benzer bir yaklaşım, 17. yüzyıl Babürlü-Hintli âlimlerinden Abdullatif Abdullah Abbasi-i Gücerâtî'nin çalışmasında da görülmektedir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sine ait çeşitli nüshaları derleyip mukabele eden Abdullatif, bu süreçte yaptığı tashihlerin neticesinde "nüsha-i nâsiha" adını verdiği yeni bir nüsha oluşturmuştur.⁹³ Tüm bu örnekler göstermektedir ki, Mahmûd Âgâh'ın tashih çalışmalarında sahih nüsha arayışı ve mukabeleye verdiği önem, Osmanlı yazma geleneğinde kadim bir tavrın devamı olup, onun bu yaklaşımı, dönemin metinle ilişki kurma biçimlerinin tabii bir uzantısıdır.

Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetleri, uygulama bakımından klasik istinsah geleneğine eklemlenen bir çizgide yer almakla birlikte, kullandığı usul ve teknikler açısından zaman zaman gelenekten farklılaşan özgün tutumlar sergilemektedir. Osmanlı yazma kültüründe erken dönemlerden itibaren mukabele sonucunda tespit edilen yanlış ve bozukluklar haşiye alanında, satır altı veya üstünde gösterilmiş; bunlara sahh (صح) kayıtlarıyla işaret edilmesi gelenek hâlini almıştır.⁹⁴ Mahmûd Âgâh ise bu geleneksel gösterim biçimini tercih etmemekte, "sahh" kaydını hiç kullanmadan, müdahalelerini daha sistematik ve şeffaf biçimde sunmaktadır. Özellikle Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'i ve Abdî'nin *Nev-zuhûr* adlı mesnevisinde yaptığı tashihlerde, metin üzerinde gerçekleştirdiği değişiklikleri iki aşamalı bir gösterim yöntemiyle işaret etmektedir. Öncelikle, tashih neticesinde oluşan kelime/kelime grubu, mısra veya beyit metin içinde üstüne çizgi çizilerek ve sıralı numaralandırma sistemiyle belirtilmektedir. Bu numaralar, aynı sayfanın haşiye alanında yapılan müdahalelere karşılık gelecek şekilde tekrar edilmekte ve haşiyede "nüsha-i atîka" kaydıyla, ilgili ibarenin kaynak nüshadaki biçimine işaret edilmektedir. Bu yöntem, hem yapılan değişikliğin hem de bu değişikliğin kaynağının okuyucu nezdinde açık ve izlenebilir olmasını sağlamaktadır.

Mahmûd Âgâh'ın *Âdâb-ı Menâzil* adlı esere yönelik tashihinde ise benzer bir hassasiyetin daha kapsamlı biçimde devam ettirildiği görülmektedir. Burada musahhih, metin arasına

⁹² Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı*, 95.

⁹³ Bkz. Muzaffar Alam, "Babürlü Dilbilimi ve Mevlana'nın Mesnevi'si", Çev. Fatma Meliha Şen. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII: Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler* içinde, haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, (İstanbul: Klasik Yay., 2017) 422-461.

⁹⁴ Bu uygulama için bkz. Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, 143-146, 163-164; Elseadawy, "Arabic Scribal Practices in the 3rd-4th/9th-10th Centuries: Normative Sources and Manuscript Evidence", 231-313.

yaptığı ilaveleri ya haşiye alanında sürh ile yazdığı “ilâvetü’l-musahhih” ifadesiyle ya da metin içinde kırmızı mürekkeple işaret ettiği “zamîme” ibaresiyle belirtmiştir. İlavenin sonu ise klasik şerh ve haşiye geleneğinde yaygın olan “intehâ” kaydıyla gösterilmiştir. Böylelikle yapılan her ilavenin başlangıç ve bitiş noktaları açıkça sınırlandırılmıştır.

Mahmûd, yaptığı tashihlerde kendi müdahalelerini ayırt etme konusunda da titizdir. Özellikle kendisinden kaynaklanan metin eklemeleri için her seferinde “li-musahhihî” kaydını kullanmakta ve bu ifadeyi kırmızı mürekkeple belirginleştirerek sorumluluğunu açıkça ifade etmektedir. Sonuç olarak, Mahmûd Âgâh’ın tashihlerinde kullandığı yöntem, Osmanlı yazma geleneğinin mukabele ve tashih disiplininin beslenen, fakat bunu daha açık, sistemli ve hesap verilebilir kılmaya yönelik bir bilinçle geliştiren bir pratiği yansıtmaktadır. Kırmızı mürekkep kullanımı, sıralı numaralandırma ve kaynak nüsha ibareleriyle Mahmûd Âgâh, klasik geleneğin çerçevesini aşmadan, kendi tashih anlayışını görünür kılmayı başarmaktadır.

Mahmûd Âgâh’ın gerek bu çalışmada örneklem olarak ele alınan tashih faaliyetleri gerekse diğer tashih çalışmaları, modern dönemlerdeki tenkitli metin neşir faaliyetlerinde bazı uygulamalara da işaret etmektedir. Özellikle nüsha farklarını gösterme yöntemi açısından onun takip ettiği usul, İslam yazma geleneğinde erken dönemlerden itibaren gelişen tashih ve mukabele pratikleriyle doğrudan ilişkilidir. Nitekim yazma geleneğinde sahh (صح) kayıtlarının yanı sıra, farklı nüshalardaki varyantlara işaret etmek için “nüsha” (نسخة) kelimesi veya bunun kısaltması olan “نخ” gibi rumuzlar kullanılmıştır. Bu tür göstergeler, metinlerin çoğaltılması ve mukabele edilmesi sırasında tespit edilen farklılıkların kayıt altına alınmasına hizmet etmiştir. Mahmûd’un *Mevlid* ile *Nev-zuhûr* adlı manzumeye yönelik tashih çalışmalarında uyguladığı teknik de bu klasik varyant gösterme pratiğine yakın bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Ancak burada dikkat çekici olan husus, Mahmûd’un işaret ettiği farkların başka bir nüshaya değil, bizzat tashih etmekte olduğu mevcut nüshaya yönelik olmasıdır. Yani Mahmûd, elinde bulunan nüshada tespit ettiği hatalı, eksik veya yetersiz bulduğu kısımları düzeltirken, bu müdahalelerini “nüsha-i atîka” ifadesiyle haşiyede göstermek suretiyle kayda geçirmiştir. Bu yöntem, gelenekteki nüsha farkı gösterme biçimine formel olarak benzese de, mahiyeti itibarıyla modern tenkitli metin neşrinde uygulanan metin tamiri anlayışına daha yakındır.⁹⁵

⁹⁵ Mahmûd’un bu usulü kullanmasında, makalenin kıymetli hakemlerinden birinin “19. yüzyılda Batıda Arapça ve Farsça metinler üzerine hazırlanan ve Osmanlı kütüphanelerine girmeye başlayan matbu tenkitli metin çalışmalarının fark edilmesi ve bazı açılardan örnek alınmasıyla da bir ilgisi olabilir mi?” şeklinde bir soru ile işaret ettiği hususun da etkili olduğu düşünülebilir. Makalenin hacmini artırmamak için şimdilik sadece değinmekle iktifa ediyoruz.

Öte yandan, Mahmûd Nâsîh'in yeniden istinsah ederek tashih ettiği nüshalarında, kaynak olarak kullandığı nüshanın da dolaylı biçimde günümüze taşınmasını sağladığı görülmektedir. Zira tashih ettiği metindeki ortaklıkları aynıyla yazıp yaptığı her bir değişiklik ve eklemeyi de göstermesi itibarıyla oluşturduğu bu nüsha kaynak aldığı nüshayı da yansıtmaktadır. Nitekim yaptığımız araştırmalarda, Mahmûd'un Şemseddîn Sivasî'nin *Mevlid*'ine yönelik tashihinde mukabele ettiği kaynak nüshaya doğrudan ulaşılması mümkün olmamıştır.

Mahmûd Âgâh'ın tashih faaliyetlerine yön veren gerekçeler, hem kullandığı kavramsal çerçeve hem de nüshaların sağlamlığına veya bozukluğuna ilişkin tasvirlerinde tercih ettiği terminoloji açısından klasik yazma kültürüyle güçlü bir süreklilik arz etmektedir. Mahmûd, tashih gerekçelerini açıklarken "sahîh" ve "sakîm" gibi yerleşik kavramlarla nüshaların durumunu tanımlamakta; nüshaların bozulmasına sebebiyet veren hattat ve müstensihleri ise "câhil" ve "nâdân" gibi geleneksel nitelemelerle tavsif etmektedir. Bu tercihler, onun tashih anlayışının ve metne yaklaşımının Osmanlı yazma geleneğinde kökleşmiş olan edebî ve ilmî değer yargılarıyla tam bir uyum içerisinde şekillendiğini göstermektedir.

Osmanlı yazma kültüründe tashih ve musahhih kavramları, kendine mahsus bir biçim, içerik ve usulle köklü bir uygulama alanı bulmuş; nüshaların çoğaltımı sürecinde hataların düzeltilmesi, eksiklerin ikmali ve metinlerin sağlamlaştırılması bağlamında vazgeçilmez işlevlere sahip olmuştur. Bu kavramlar ve pratikler, 18. yüzyılın başlarından itibaren matbaanın Osmanlı coğrafyasında faaliyete geçmesiyle birlikte, yeni üretim teknolojisine uyarlanarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Özellikle matbu eserlerin baş ve sonlarındaki yan metinlerde (sebeb-i telif, mukaddime, hatime gibi bölümlerde) tashih ve musahhih kavramlarının sıklıkla kullanıldığı, matbaa kültürü içinde bu geleneğin devam ettirildiğini göstermektedir.

Osmanlı matbaalarında, yazma geleneğinden tevarüs eden bu tashih pratiği, iki temel aktör etrafında örgütlenmiştir: musahhih ve mukabeleci. Ayşe Başaran'ın belirttiği üzere, bu süreçte musahhihin görevi, eldeki yazma nüshanın matbaaya gönderilmeden önce dil, üslup ve anlam bütünlüğü açısından revize edilmesidir. Bu işleviyle musahhih, yazma geleneğindeki müstensihin tashih işlevine benzer bir konumda yer almakta, metnin doğru ve okunabilir bir şekle getirilmesi için yoğun emek sarf etmektedir. Mukabeleci ise musahhihin yaptığı bu revizyonu, eldeki kaynak nüsha ile mukabele ederek kontrol etmekte, genellikle yüksek sesle okunan metni takip edip son düzeltmeleri gerçekleştirmektedir. Bu aşamalar tamamlandıktan sonra, metin dizgiye

gönderilmekte ve baskıdan çıkan sayfalar tekrar mukabele edilerek dizgi hataları tespit edilmektedir.⁹⁶

Her ne kadar Mahmûd'un tashih faaliyetleri ve bu kapsamda gerçekleştirdiği müdahaleler, biçim ve içerik itibarıyla daha çok Osmanlı yazma kültüründe kökleşmiş geleneksel tashih pratikleriyle ilişkilendirilmeye elverişli görünse de, onun matbaa kültüründeki tashih ve musahhih kavramlarının taşıdığı anlam çerçevesinde şekillenen anlayıştan da etkilendiği ihtimal dâhilindedir. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet göstermiş bir isim olarak Mahmûd, Osmanlı matbuat geleneğinin kurumsallaşmaya başladığı bir dönemde yaşamış; dolayısıyla hem yazma hem de matbu kültüre aşina bir müstensih ve musahhih profili sergilemiştir.

Sonuç olarak Mahmûd Âgâh/Nâsîh'in tashih çalışmaları, Osmanlı yazma geleneğinde tashih kavramının yalnızca istinsah hatalarının düzeltilmesiyle sınırlı kalmadığını; metnin telif boyutuna da uzanan çok katmanlı bir faaliyete dönüştüğünü gösteren önemli bir örnektir. Musahhih olarak yürüttüğü çalışmalarda, bozuklukların yalnızca müstensihlerin dikkatsizliklerine indirgenemeyeceğini; kimi zaman bizzat müellifin metnindeki ifade yetersizliklerinin, anlam kopukluklarının ve üslup zafiyetlerinin de tashih edilmesi gerektiğini açıkça ifade etmektedir. Bu yaklaşımı, onu klasik anlamdaki tashih kavramının sınırlarından çıkarıp müdahil bir metin üreticisi konumuna taşımaktadır.

Makalenin sınırlı hacmi çerçevesinde yalnızca iki tashih çalışmasına yer verilebilmiş olmakla birlikte, Mahmûd Âgâh'ın diğer tashih faaliyetlerinin de kapsamlı bir biçimde incelenmesi gerekliliği açıktır. Bu doğrultuda, "Mahmûd Âgâh'ın tashihleri birer telif faaliyeti olarak değerlendirilebilir mi?" ya da "Tashih sürecinde kaynak metinlere yapılan müdahaleler, bu metinleri ne ölçüde dönüştürmekte ve müellifin özgün metninden ne oranda uzaklaştırmaktadır?" gibi sorular, ilerleyen araştırmalar açısından yanıtlanması gereken temel meseleler arasında yer almaktadır.

⁹⁶ Ayşe Başaran, "Reconsidering the Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition From Manuscript to the Printed Medium", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28, sy. 54 (Haziran 2023): 83.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

- Abdî. *Nev-zuhûr*, musahhih ve müstensih: Seyyid Mahmûd Âgâh, Yazma Bağışlar 5738: 39b-47a. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.
- Alî Emîrî. *Dîvân*, Ali Emiri Manzum, 37: 118 yk. Millet Yazma Eser Ktp.
- Mahmûd Nâsîh. *Sübhatü's-Sâlikîn*, Genel 1699: 32 yk. Bursa İnebey Ktp.
- Mahmûd Nâsîh. *Sübhatü's-Sâlikîn*, Genel 1700: 481 yk. Bursa İnebey Ktp.
- Mahmûd Nâsîhî. *Şem'atü'l-Mehâfl fî Âdâbi'l-Menâzil*, Genel 1682: 145 yk. Bursa İnebey Ktp.
- Şâhidî İbrâhîm Dede. *Gülşen-i Vahdet*, musahhih: Mâhmûd Nâsîh, Yz A 2109: 18 yk. Milli Ktp.
- Şâhidî İbrâhîm Dede. *Gülşen-i Vahdet*, musahhih: Mâhmûd Nâsîh, Hüday Efendi 663: 17 yk. Hacı Selim Ağa Ktp.
- Şâhidî İbrâhîm Dede. *Gülşen-i Tevhîd*, musahhih: Mâhmûd Nâsîh, Genel 2031: 1b-127b. Bursa İnebey Ktp.
- Şemseddîn Sivasî. *Mevlid*, musahhih ve müstensih: Seyyid Mahmûd Âgâh, Yazma Bağışlar 5738: 1b-38b. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.
- Yûsuf Sinâneddin b. Ya'kûb Efendi. *Menâsikü'l-Hacc*, musahhih ve müstensih: Mahmûd Nâsîh. Milli 3769: 39 yk. Bursa İnebey Ktp.

İkincil Kaynaklar

- Açıl, Berat (ed.). *Osmanlı Kitap Kültürü: Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (2. Basım). İstanbul: İlem Yayınları, 2020.
- Alam, Muzaffar. "Babürlü Dilbilimi ve Mevlana'nın Mesnevi'si". çev. Fatma Meliha Şen, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII: Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler içinde*, haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım, 422-461. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Alpay Tekin, Gönül. "Hamdullah Hamdî'nin Yeni Bir Leylâ ve Mecnun Nüshası ve Metin Tenkidi Hakkında Bazı Düşünceler". *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları* 3 (1979): 307-342.
- Andrews, Walter G. "Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmiş Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama". *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler içinde*, haz. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, 36-59. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

- Arslan, Sami. *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: -Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak- İznik-Süleymaniye Medreseleri Dönemi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Arslan, Mehmet. "Nâsîh, Mahmûd Nâsîh Efendi, İstanbullu". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*. Erişim 10 Haziran 2025. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nasih-mahmud-nasih-efendi-istanbullu>.
- Başaran, Ayşe. "Reconsidering the Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition From Manuscript to the Printed Medium". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28, sy. 54 (Haziran 2023): 73-121.
- Bekâyî. *Mensur Süheyl ü Nevbahar*. haz. Selami Ece. Erzurum: Aktif Yayınevi, 2003.
- [Beyatlı], Yahya Kemal. "Kafiye". *Edebiyata Dair* (11. Baskı). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2017.
- Buluç, Sadettin. "Bir Eserin İki Yazma Nüshası". *Türkiyat Mecmuası* 14 (1964): 151-197.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâlî. tâbî' ve nâşiri: Tüccarzade İbrahim Hilmi*, İstanbul: Kütübhanê-i İslâm, 1318/1900.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. haz. M. A. Yekta Saraç, editör: Mustafa Çiçekler, 2. cilt Ankara: TÜBA, 2016.
- Çonoğlu, Mustafa. "Mecmû'a-i Hakkî". Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Eliacık, Muhittin. "Türkçe-Arapça Manzum Bir Lügat: Müfîdü'l-Müstefîdîn ve Büyük İstinsâhî Farklar". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8, sy. 13, [Türk Dili ve Edebiyatı: Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı], (2013): 81-93.
- Elseadawy, Yousry. "Arabic Scribal Practices in the 3rd-4th/9th-10th Centuries: Normative Sources and Manuscript Evidence". Doktora Tezi. Freien Universität Berlin, 2022.
- Esir, Hasan Ali. "XVIII. Yüzyılın Başında Yazılan Bir Miraciye: İsmâil Hakkı Bursevî ve Miraciye'si". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 5, sy.1 (Temmuz 2024): 1-39.
- Hüseyin Vassâf. *Kemâl-nâme-i Hakkı*. haz. Murat Yurtsever. Bursa: Arasta Yayınları 2000.
- Hüseyin Vassâf. *Sefîne-i Evliyâ*. haz. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz. İstanbul: Seha Neşriyat, 1990.
- İnce, Adnan. "Tarihi Metinlerde Müstensih Tasarrufları". *Birinci Uluslararası Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni (Sempozyumu)*, (20-21 Kasım 2008) içinde: 25-39. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

- İpekten, Haluk. "Azîzâde Mustafa Hâlet.". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, 107-108.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Karaca, Songül. "Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi: Fütûhu'l-Mücâhidîn Örneği". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute* 71 (Mayıs 2021): 163-180.
- Kılınç, Abdülhakim. *Fuzuli Divanı (İnceleme-Tenkitli metin)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Koç, Fatma Esmanur ve Koç, Emine Esranur. "Yazma Eserlere Düştüğü Notlar Çerçevesinde Muhammed et-Trabzonî'nin Musahhih ve Okur Yönü". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11 [Muhammed et-Trabzonî el-Medenî Özel Sayısı], (Kasım 2024): 29-49.
- Köksal, M. Fatih. "Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2008): 169-190.
- Mahmûd Nâsîh. *Sûbhatü's-Sâlikîn: İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şiirleri ve Takrirleri*. haz. Murat Yurtsever. 2 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2025.
- Kalaycı, Mehmet ve Tan, Muzaffer. "Bir 16. Yüzyıl Osmanlı Aliminin Peşinde: Zeyrekzâde Emrullâh Mehmed Efendi ve Otobiyografik Anlatıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62, sy. 1, Ankara, (Mayıs 2021): 1-90.
- Namlı, Ali. "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî". *TALİD* 16, sy. 31-32 (Mart 2020): 333-368.
- Polat, Selahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Saraç, M. Ali. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi, Biçim-Ölçü-Kafiye*. İstanbul: 3F Yayınları, 2007.
- Sarıçiçek, Ramazan. *Gencine-i Râz (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- Sobieroj, Florian. *Variance in Arabic Manuscripts: Arabic Didactic Poems from the Eleventh to the Seventeenth Centuries -Analysis Of Textual Variance and Its Control in the Manuscripts*. Berlin-Boston: De Gruyter, 2016.
- Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-Necât*. tashih: Rızâ Efendi, İstanbul: Ahmed Kemâl Matbaası, 1327.
- Şemseddîn Sivasî. *Mevlid*. haz. Hasan Aksoy. Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları, 2015.

- Şen, Ahmet Tunç. "Authoring and Publishing in the Age of Manuscripts: the Columbia University Copy of an Ottoman Compendium of Sciences with Marginal Glossing". *Philological Encounters* 5, sy. 3-4 (Ağustos 2020): 353-377.
- Taşköprülüzâde İsâmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. haz. Muhammet Hekimoğlu, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- "Tashîh". *Kubbealtı Lügati*. Erişim 10 Haziran 2025. <https://lugatim.com/s/tashih>.
- Tulum, Mertol. "Osmanlı Nesrinin Dili". *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V: Nesrin İnşası Düzyazıda Dil, Üslup ve Türler* içinde, ed. Hatice Aynur vd., 25-43, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2010.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları". *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri* içinde, ed. Sadık Yazar ve Mücahit Kaçar, 55-120. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Telif Geleneğinde İstilahî ve Amelî Yönden Tercüme ve Şerh İlişkisi". 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. M. A. Yekta Saraç Armağanı* içinde, ed. Mücahit Kaçar vd. İstanbul: DBY, 2023, C. II.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Dönemi Ekâbir/Zurefâ (Seçkin/Aristokrat) Kültürü ve Âdâbı İçin Önemli Bir Kaynak Olarak Balıkesirli Râsih'in Bülğatü'l-Ahbâb", *Nerden Gelir Bunca Işık: Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu Anısına* içinde, ed. Müjgan Çakır vd., 439-468. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2025.
- Yazar, Sadık. "Uzlete Çekilmiş Bir Garip Musahhih: Bursalı Maḥmūd Āgāh/Nāṣih'ın Benliğini (Biyografisini) Tashihlerinde Aramak". *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 1 (Haziran 2025): 50-122.
- Yıldız, Sakıp. "İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsiri". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1976.
- Yurtsever, Mehmet Murat. "Yûnus Emre, Niyâzî-i Mısrî ve İsmâ'îl Hakkî Bursevî'de Türk Tasavvuf Şiirine Özgü Maḥmûn Arayışları". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, sy. 2 (Aralık 2019): 693-714.
- Yurtsever, Murat. "İsmâîl Hakkı Bursevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, 107-108.

